

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра філософії**

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри

«___» _____ 2019 р.

**Дипломна робота
на здобуття ступеня бакалавра
з напрямку підготовки 6.030101 «Соціологія»
на тему:
«ВЗАЄМОВПЛИВ ПРЕКАРИЗАЦІЇ ЖІНОК ТА ГЕНДЕРНОЇ
НЕРІВНОСТІ В ЕПОХУ НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»**

Виконала:

студентка IV курсу, групи ЗСА-51

Алам Леся Шахідул

Керівник:

Доцент кафедри філософії, кандидат філософських наук, доцент

Стребкова Ю. В.

Рецензент:

Старший викладач кафедри теорії та практики управління

Іщенко А. М.

Засвідчую, що у цій дипломній роботі
немає запозичень з праць інших авторів
без відповідних посилань.

Студентка _____

Київ – 2019 року

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра філософії

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Напрямок підготовки (програма професійного спрямування) –

6.030101 «Соціологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

«___»_____2019 р.

ЗАВДАННЯ
на дипломну роботу студентці
Алам Лесі Шахідул

1. Тема роботи «Взаємовплив прекаризації жінок та гендерної нерівності в епоху неоліберальних трансформацій українського суспільства», керівник роботи Стребкова Юлія Віталіївна, доцент кафедри філософії, кандидат філософських наук, доцент, затверджені наказом по університету від 14 травня 2019 р. № 1266-с.

2. Термін подання студентом роботи 4.06.2019.

3. Вихідні дані до роботи

Об'єктом дослідження є прекаризація жінок. Предмет дослідження — прекаризація жінок в умовах неоліберальних трансформацій українського суспільства.

3. Зміст роботи

1) З'ясувати соціально-філософські витоки критичної теорії.

2) Описати теорії про прекаріат та навести класифікацію концептуальних підходів щодо місця прекаріату в соціально-класовій структурі.

3) Проаналізувати явище фемінізації прекарної праці через призму теорії інтерсекційності.

4) Охарактеризувати неоліберальні трансформації українського суспільства та дослідити соціально-економічний вплив неоліберальних трансформацій на українських жінок.

5) Розробити та апробувати програму соціологічного дослідження і анкету соціологічного опитування для визначення масштабів та особливостей стану прекаризації жінок в Україні.

4. Дата видачі завдання 10.11.2018

5. Календарний план

з/п	Назва етапів виконання Дипломної роботи	Строк виконання етапів Дипломної роботи	Примітка
1.	Бібліографічний пошук	10.11.2018р.	
2.	Опрацювання практичних звітів з досліджуваної проблеми	1.12.2018	
3.	Формулювання теми дослідження, складання плану	10.02.2019р.	
4.	Написання першого розділу	20.03.2019р.	
5.	Аналіз емпіричних даних готових досліджень	1.04.2019	
6.	Опрацювання статистичних даних	5.04.2019р.	
7.	Розробка програми емпіричного дослідження	10.04.2019р.	
8.	Опрацювання результатів	15.04.2019р.	

	соціологічного дослідження		
9.	Формулювання висновків та рекомендацій	1.05.2019р.	
10.	Оформлення дипломної роботи та здача її на перевірку керівнику	4.05.2019р.	
11.	Усунення недоліків, підготовка доповіді та матеріалів до захисту	10.06.2019р.	
12.	Попередній захист на кафедрі	14.06.2019 р.	
13.	Захист дипломної роботи перед ЕК згідно з затвердженим графіком	19.06.2019р.	

Студентка

Л. Ш. Алам

Керівник роботи

Ю. В. Стребкова

Анотація

Алам Л. Ш. Взаємовплив прекаризації жінок та гендерної нерівності в епоху неоліберальних трансформацій українського суспільства. – На правах рукопису. Дипломна робота за спеціальністю 054 «Соціологія». – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра філософії. – Київ, 2019. – 76 с., з них 50 с. основного тексту, список джерел з 57 найменувань.

Дипломна робота присвячена дослідженню стану прекаризації жінок в умовах неоліберальних трансформацій українського суспільства. У роботі наведено генезу та прояви прекаризації з позицій критичної теорії, розглянуто теоретичні засади вивчення стану прекарності. Виділено різні концептуальні підходи до місця прекаріату в соціально-класовій структурі: прекаріат як клас, прекаріат як складова частина пролетаріату, прекаріат як соціальна страта. Проведено аналіз явища та тенденцій фемінізації прекарної праці через призму концепції інтерсекційності. Зроблено огляд неолібералізму як ідеології та загальну характеристику неоліберальних трансформацій в Україні. Здійснено аналіз соціально-економічного впливу неоліберальних трансформацій на становище українських жінок. Представлено та апробовано авторську програму та анкету соціологічного дослідження для визначення масштабів та особливостей стану прекаризації жінок в Україні.

Ключові слова: прекаризація, гендерна нерівність, неолібералізм, критична теорія, фемінізована праця, теорія інтерсекційності, прекарність, прекаріат.

Abstract

Alam L. Interconnection of precarization and gender inequality under neoliberal transformations of Ukrainian society. – Manuscript. Bachelor's Degree Thesis. Speciality 054 – Sociology. – National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Department of Philosophy. – Kyiv, 2019. – 76 p., 57 sources.

Diploma thesis is devoted to the study of the state of woman`s precarization under neoliberal transformations of Ukrainian society. The work presents the genesis and manifestations of critical theory, examines the theoretical principles of studying precarious state. Different groups of perspectives on the place of the precariat in the social-class structure are distinguished: the precariat as a class, the precariat as an integral part of the proletariat, and the precariat as a social stratum. The analysis of the phenomenon and tendencies of feminization of the precarious work is carried out through the prism of the concept of intersectionality. An overview of neoliberalism as an ideology has been made and features of neoliberal onset in Ukraine have been considered. The analysis of the socio-economic impact of neoliberal transformations on the situation of Ukrainian women is carried out. The author's program of sociological research is presented to determine the magnitude and features of the state of women's precarization in Ukraine.

Keywords: precarization, gender inequality, neoliberalism, critical theory, feminized work, intersectional theory, precarious, precariat.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПРЕКАРИЗАЦІЯ ТА ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ У КРИТИЧНІЙ ТЕОРІЇ	7
1.1. Соціально-філософські витоки критичної теорії	7
1.2. Становлення прекаріату в соціально-класовій структурі нового типу	13
1.3. Фемінізація прекарної праці через призму теорії інтерсекційності	21
РОЗДІЛ 2. ПРЕКАРИЗАЦІЯ ЖІНОК В УМОВАХ НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	28
2.1. Загальна характеристика неоліберальних трансформацій українського суспільства	28
2.2. Соціально-економічний вплив неоліберальних трансформацій на українських жінок	31
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНУ ПРЕКАРИЗАЦІЇ ЖІНОК В УКРАЇНІ.....	40
3.1. Методологічні засади розробки програми дослідження.....	40
3.2. Програма дослідження.....	44
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	50
ДОДАТКИ.....	56

ВСТУП

Актуальність теми дипломної роботи.

Прекарність – це стан нестабільного, ненадійного, залежного від зовнішніх обставин, ризикованого життя, стан невпевненості у завтрашньому дні. Термін «прекаріат» увів у науку французький соціолог та філософ П. Бурдьє (Pierre Bourdieu), під яким він позначав зростаючу у 80-х роках масу працівників, зайнятих на тимчасових та епізодичних роботах. Подальші дослідники прекаризації суспільства, тобто поширення стану прекарності, стверджують, що в більшості країн складається соціально-класова структура нового типу, для опису і аналізу якої старі поняття не варто застосовувати. Найбільш чітко цю реальність, що змінилася і потребу в її осмисленні сформулював та здійснив британський економіст Г. Стендінг (Guy Standing). Він одним з перших не тільки помітив специфіку і характерні особливості нового прошарку населення, але й констатував їх постійне збільшення і поширеність практично в усіх країнах світу. Теорія інтерсекційності, яка відноситься до критичних теорій суспільства, показує те, що жінки отримують досвід прекарного існування інакше, ніж чоловіки, оскільки вони вже знаходяться у більш не вигідному становищі через гендерну дискримінацію.

З часів незалежності України, починаючи з початку 90-х років всі уряди просуvalи неоліберальну ідеологію та її політичні пакети. Процес проходив без різких реформ, подібних до запровадження політики Маргарет Тетчер у Великобританії та рейганоміки Рональда Рейгана у США. Але в результаті економічного спаду 2014 року, інфляції, тривалої кризової ситуації уряд почав проводити активніше неоліберальні реформи і у широкому масштабі. В умовах неоліберальних реформ значно трансформується ринок праці, зокрема відбувається так звана «флексибілізація ринку праці» (англ. «labour market flexibilization»), тобто

збільшення його гнучкості, зростає запит на робочу силу без професійної ідентичності (англ. professional identity), з можливостями виконання різних робіт і перекваліфікацій. Ліквідується регулярність та стабільність робочого графіку і режиму оплати праці. Флексибілізація ринку неминуче призводить до прекаризації праці. Приватні підприємства все частіше нехтують оформленням трудових договорів або замінюють їх цивільними. Цивільні угоди не передбачають за собою соціальний гарантій, права на мінімальну заробітну плату, захист від дискримінації та забезпечення умов праці, не надають трудових гарантій, підприємство навіть не є зобов'язаним дотримуватися трудового законодавства. Державні та комунальні організації практикують переведення на неповний робочий час, при цьому обсяг робіт та інтенсивність може залишатися попередніми; строкові договори, зокрема, у освіті, науці, культурі; псевдосумісництво, під яким мається на увазі укладення понад одного трудового договору з метою уникнення оплати надурочних працівникам.

Загалом за різними дослідженнями в середньому жінки в Україні витрачають на репродуктивну працю на 30-50% більше годин, ніж чоловіки. Велику частку репродуктивної праці складає догляд за членами родини, зокрема, дітьми та батьками. У таких умовах жінки скоріше вимушені погоджуватися на неформальні, тіньові пропозиції на ринку праці. Отже, запит на дослідження того, як такі трансформації ринку праці впливають на соціально-економічне становище жінок в Україні є актуальним.

Метою дослідження є теоретико-методологічне визначення стану прекаризації жінок в умовах неоліберальних трансформацій українського суспільства.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати соціально-філософські витоки критичної теорії;

- описати теорії про прекаріат та навести класифікацію концептуальних підходів щодо місця прекаріату у соціально-класовій структурі;
- проаналізувати явище фемінізації прекарної праці через призму теорії інтерсекційності;
- характеризувати неоліберальні трансформації українського суспільства та дослідити соціально-економічний вплив неоліберальних трансформацій на українських жінок;
- розробити та апробувати програму соціологічного дослідження і анкету соціологічного опитування для визначення масштабів та особливостей стану прекаризації жінок в Україні.

Об'єктом дослідження є прекаризація жінок.

Предмет дослідження — прекаризація жінок в умовах неоліберальних трансформацій українського суспільства.

Методами дослідження є: комплекс загальнонаукових методів (методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, порівняльного аналізу, типологізації та систематизації), соціологічні методи, зокрема метод опитування. У дослідженні використовується неомарксистський критичний підхід до аналізу соціальних процесів у суспільстві. Також у роботі застосовується феміністський підхід та термінологічний апарат фемінізму і гендерної теорії.

Наукова новизна дослідження.

Виділено три основні концептуальні підходи до визначення прекаріату: прекаріат як частина пролетаріату, прекаріат як клас, прекаріат як страта. На основі критичної теорії проаналізовано вплив неоліберальних трансформацій ринку праці на соціально-економічне становище жінок в Україні. Виявлено тенденції, що сприяють збільшенню гендерного розриву на ринку праці. Розроблено та апробовано авторську програму та анкету соціологічного дослідження для з'ясування стану та ступеню прекаризації жінок в Україні.

Стан наукової розробленості проблеми.

Термін прекаріат був введений французьким соціологом П. Бурдьє ще в 80-ті роки XX ст. Теоретизування соціального класу прекаріату продовжили З. Бауман (Zygmunt Bauman), Ю. Габермас (Jürgen Habermas), М. Хардт (Michael Hardt) і А. Негрі (Antonio Negri). Становлення прекаріату як класу, поширення цього соціального прошарку та його специфіку помітив і дослідив Г. Стендінг. Німецький соціолог У. Бек (Ulrich Beck) констатує зростання соціальної нерівності в результаті інтенсифікації прекаризації суспільства.

В українській соціології проблематикою трансформацій трудових відносин та прекарності займаються О. Гончарова, О. Дутчак, Г. Кабаченко, О. Грішнова, Є. Бринцева, М. Скорик.

Теоретична та практична цінність роботи. Результати дослідження взаємозв'язку гендерної нерівності та прекаризації жінок уможливлюють поглиблене розуміння процесів впливу неоліберальних трансформацій українського суспільства на становище жінок. Висновки дослідження можуть бути використані при розробленні планів державної політики і при вирішенні окремих задач подолання гендерної нерівності на державному рівні, у розробці програм і конкретних задач жіночого руху України, а також у подальших дослідженнях гендерної нерівності в умовах неоліберальних трансформацій українського суспільства та процесів прекаризації праці. Розуміння впливу поточної української політики на стан гендерної нерівності і прекаризації жінок є необхідним для активістських кіл, феміністичних рухів та наукових дослідників критичного підходу.

Структура роботи. Дипломна бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, семи параграфів, висновків та рекомендацій, списку використаної літератури, двох додатків. Загальний обсяг роботи складає 76 сторінок, з них 50 сторінок основного тексту. Список використаних джерел складає 57 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ПРЕКАРИЗАЦІЯ ТА ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ У КРИТИЧНІЙ ТЕОРІЇ

1.1. Соціально-філософські витоки критичної теорії

Критична теорія — надважливий напрям в сучасній філософській і соціологічній думці. Така актуальність та важливість критичної теорії зумовлена тим, що метою дослідження в контексті критичного підходу є пояснення соціального порядку таким чином, щоб дане пояснення стало засобом змін цього порядку. Критична теорія має вузьке та широке трактування в філософії та в історії соціальних наук. "Критична теорія" у вузькому сенсі об'єднує кілька поколінь німецьких філософів і соціальних теоретиків у західноєвропейській марксистській традиції відомій як Франкфуртська школа. Згідно з цими теоретиками, "критичну" теорію можна відрізнити від "традиційної" теорії відповідно до конкретної практичної мети: теорія критична допоки вона прагне до "звільнення людини від рабства" та працює "задня створення світу, який задовольняє потреби і здатності людей" (Horkheimer, 1972, p. 246). Тому ці теорії прагнуть, по-перше, пояснити, а по-друге, трансформувати ті умови та обставини, що поневолюють людину. Критичні теорії в широкому сенсі виникли завдяки соціальним рухам, що визначають різні аспекти домінування/пригнічення людей в сучасних суспільствах. І в своєму широкому, і в вузькому сенсах, критична теорія надає описову та нормативну базу для соціального запиту, що прагне до зменшення нерівності в усіх її формах.

Критичну теорію можна звести до трьох основних пунктів: це критика ідеології, критика капіталізму та теорія дії. Концепція ідеології відігравала вирішальну роль у поясненні стабільності домінування в той час, коли властиві капіталізму протиріччя, здавалося, дозріли до того, щоб їх можна було подолати. Ідея «помилкової свідомості» (англ. «false consciousness»), настільки базова і центральна в теоретизації першого покоління мислителів

Франкфуртської школи, резонує з цілим рядом ідей у різних напрямках критичної теорії.

Т. Іглтон (Terry Eagleton), британський філософ неомарксистського спрямування та літературознавець, визначив ідеологію як систему концептів та поглядів, яка створює сенс світу, використовуючи соціальні інтереси, які виражаються у ній, і своєю повнотою та відносною внутрішньою послідовністю прагне до утворення замкнутої системи та збереження себе в умовах суперечливого та непослідовного досвіду (Eagleton, 1991). Іншими словами, ідеологія — це знання, що поєднані з інтересами, тобто це деяка інформація, до якої додається щось зовнішнє відносно цієї інформації, щось, що вірогідно викривлює її. Суспільство з точки зору критичної теорії має визначний вплив на формування людського мислення. У цьому критична теорія є близькою до іншого напрямку у соціології ХХ ст. — до соціології знання.

Ми можемо простежити витoki критичної теорії ще на початку історії європейської філософії. З моменту своєї появи європейська гуманітарна наука ділила весь комплекс знання на істину та неправду, поважала істину та критикувала неправду. На думку М. Гайдеггера (Martin Heidegger), у античній філософії важливим було розділення “алетейї”, тобто істини, та неправди, носителями котрої була більшість. В античній філософії більшість завжди помиляється, а окремі філософи, мудреці здатні поза ілюзіями виявити істину (Хайдеггер, 1986).

Важливий для критичної теорії перелом відбувається завдяки появі кантівської критичної філософії — філософія критики чистого розуму, здатності судження, критики естетичного судження та критики дії. Критика в розумінні родоначальника німецької класичної філософії означає виявлення умов можливості знання. Тут потрібно завважити різницю, яка існує між Іммануїлом Кантом та античною філософією: якщо в античній філософії неправда просто критикувалася, то І. Кант (Immanuel Kant) намагається

зрозуміти, які умови можливості істини і які умови можливості оман, як стає можливою ситуація, що людський розум помиляється. При цьому І. Кант говорить не про індивідуальний розум, не про розум окремої людини, не про пізнавальні здатності окремої людини, а про пізнавальні здатності будь-якої розумної істоти. Він вірить в те, що ті механізми пізнання, які він виявляє, відносяться до всіх розумних істот, необов'язково навіть лише до людей — І. Кант допускає існування розуму і на інших планетах (Кант, 1994).

І. Кант наділив поняття критики наступним змістом: критиці властиве ретельне в'яснення пізнавальної можливості або потенціалу душевної сили, до якого звернене кожний напрям розвитку знання та філософії. До того ж, критика направлена на вияв кордонів, за межі яких не може сягати компетенція теоретичного і практичного розуму, мистецтва, філософії. Направленість Канта на критику виражається у його думці про те, що це є заняття дослідженням, яке можна назвати власне не вченням, а тільки трансцендентальною критикою, так як воно має ціллю не розширення самого знання, а тільки виправлення його і повинне служити критерієм достоїнства або непридатності всього апіорного знання (Кант, 1994). Така критика представляє собою пропрацювання можливості для виведення надалі аналітично довершеної філософської системи чистого розуму.

Ідея того, що філософія повинна відкривати умови можливості пізнання, трансформується цікавим чином у філософії Ф. Ніцше (Friedrich Nietzsche). І. Кант пише про людський розум безвідносно часу, тобто для нього людський розум є сутністю, яка існує від початку, яка є незмінною та функціонує за своїми законами, подібно до законів фізики (Кант, 1994). У той час як для соціально-філософських концепцій кінця XIX століття з'являється такий вимір як час. І ключовою фігурою тут є Ф. Ніцше, провідний німецький філософ, який пише про витoki людських оман, які мають історичне коріння, тобто вони з'явилися в якийсь момент, вони розвивалися, трансформувалися. Ніцше пропонує свій власний тип аналізу, що називається "генеалогією" — свого роду історична реконструкція. Ніцше в результаті

цього генеалогічного аналізу викриває витoki людських похибок. Витoki людських похибок знаходяться в тому, що люди прагнуть до влади, у них є воля до влади (Nietzsche, 2007).

К. Маркс (Karl Marx), німецький філософ та суспільствознавець, пропонує свою відповідь про умови можливості пізнання. Він пише про те, що знання є обумовленими класовим станом людини. Людина в онтології К. Маркса відноситься або до класу робітників, тобто людей, що продають свою робочу силу і свій час, або до класу буржуазії, тобто до класу капіталістів, які цей час, цю робочу силу купують, а також володіють засобами виробництва (Маркс, 1969).

Критична теорія простежується до марксової критики економіки і суспільства, яка описується в його працях. Теоретичне формулювання К. Маркса про відносини між економічним базисом і ідеологічної надбудовою надихало критичну теорію, яка схилялася до вивчення того, як влада і панування функціонують, зокрема, в реаліях надбудови.

3. Фройд (Sigmund Freud), відомий австрійський психолог, засновник теорії психоаналізу, є третьою важливою фігурою у вивченні соціально-філософських витоків критичної теорії. Він створює теорію структури особистості та пише про те, що за знаннями стоїть боротьба між несвідомим, яке проривається в вигляді інстинктів життя і смерті (“Воно”), і “Над-Я”, диктатом суспільства.

Ці три особистості, Фрідріх Ніцше, Зігмунд Фройд та Карл Маркс, вважаються засновниками критичної теорії, а їх ідеї лежать в основі критичної теорії та мають колосальний вплив на філософію ХХ століття.

К. Маркс вивчає тему капіталізму, для нього ця суспільно-економічна формація є джерелом експлуатації, джерелом пригнічення. Капіталізм, за К. Марксом, є неминучим етапом в історії людства, який повинен бути подоланий за допомогою дії (Маркс, 1969). Саме тому критична теорія є критикою капіталізму і водночас теорією дії, теорією практики. Теорія дії

направлена на обґрунтування звільнення, емансипації. За сутністю критична теорія є теорією звільнення, теорією емансипації.

Наукові теорії зазвичай прийнято ділити на теорії, що описують факти та теорії, які описують цінності. Критична теорія займає проміжне положення: в ній є і опис фактів, і опис того, як влаштоване суспільство, і опис програми дій. Саме тому критична теорія була затребувана активістами протягом всього XX століття і вже XXI століття як основа політичної боротьби, як основа ангажованого знання. Однак для сучасної економіки і сучасної соціальної теорії критична теорія є явищем маргінальним. Одна з причин тому це те, що критична теорія виступає за ангажоване знання, тобто знання, яке є направленим на зміну світу, в той час як протягом всього XX століття науковий ідеал прагнув до відходу від заангажованості, прагнув до чистого знання.

До основних представників Франкфуртської школи відносяться Т. Адорно (Theodor Adorno), М. Горкгаймер (Max Horkheimer), Е. Фромм (Erich Fromm), В. Беньямін (Walter Benjamin), Г. Маркузе (Herbert Marcuse), а друге покоління мислителів цієї школи представляє Ю. Габермас (Jürgen Habermas).

Критична теорія також є основою сучасного політичного активізму. Г. Маркузе, філософ, соціолог та представник Франкфуртської школи, писав, що в кінці кожної конкретної філософії стоїть суспільна дія (Marcuse, 2005). У своїй відомій роботі “Одновимірна людина” Г. Маркузе пише про те, що індустріальне суспільство прагне підпорядкувати собі все імпульсивне, і через це зростає панування людини над людиною. На думку дослідника, досягнутий рівень наукового та технічного прогресу створює кардинально нові способи задоволення досить часто “помилкових” матеріальних бажань та потреб людей в високорозвинених суспільствах. Стає можливим звільнення людського життя від зайвого придушення, але необхідність збереження соціального порядку диктує посилення репресій у вигляді

зростаючого суспільного контролю. В результаті розвитку сучасної індустріальної цивілізації формується “одновимірна людина” — об’єкт духовного маніпулювання з пониженим критичним відношенням до суспільства і з активним включенням в споживацькі матеріальні змагання. Сучасне суспільство — об’єднання “одновимірних людей”, які такими стали в результаті глобальної відчуженості від суспільних інститутів, один від одного, від самих себе (Маркузе, 1964).

За роки завдання та доктрини критичної теорії були адаптовані багатьма філософами та соціологами, які прийшли після Франкфуртської школи. Розвиток критичної теорії сьогодні можна відслідкувати в багатьох феміністських теоріях і феміністських підходах до соціальних наук, у критичній расовій теорії, культурній теорії, у гендерній теорії, у медіазнавстві та квір-теорії.

Протягом багатьох років аналіз К. Маркса “загального закону капіталістичного накопичення”, який вказував на умови зростаючої нестабільності зайнятості, тобто зростання прекарності, та відносного зубожіння працюючого населення, був відкинутий мейнстрімними соціальними вченими як груба теорія. Однак, останнім часом, прекарність як ознака загального стану життя робітничого класу була знову помічена. Проте ця ідея зазвичай розглядається в еkleктичній, редукціоністській, неісторичній моді, іноді характерній для сучасних соціальних і гуманітарних наук, розглядається окремо від марксової теорії накопичення і соціалістичної традиції. Результатом є безліч розрізнених спостережень про начебто випадкові явища. В наступному підрозділі ми поглибимося у вивчення соціальної думки про прекарність та прекаріат, зважаючи на теоретичне коріння проблеми.

1.2. Становлення прекаріату в соціально-класовій структурі нового типу

Питання про структуру суспільства є класичним для соціально-філософського дискурсу. Поняття класової структури суспільства розроблені К. Марксом, представлені в теоріях соціальної стратифікації і статусу М. Вебера (Max Weber), в концепції соціальної мобільності П. Сорокіна (Pitirim Sorokin).

У кінці XX ст. - на початку XXI ст. було виявлено, що поряд з тлумаченням середнього класу та іншими змінами в соціально-класовій структурі суспільства стали дозрівати інші уявлення, які в основу класифікації ставили не дохід, освіту і соціальний статус, як це було прийнято у класичних теоріях, а гарантії стійкої трудової зайнятості, наявність соціальної захищеності, збереження професійної ідентичності, співучасть в управлінні та впевненість у майбутньому. Такий напрямок аналізу ставав надзвичайно важливим хоча б тому, що прошарки населення, що прагнуть досягнення цих характеристик, стрімко зростали за рахунок не тільки робочого класу і селянства, але і всіх верств населення.

Однак таке усвідомлення появи нового класу (спільності) відбулося не відразу, хоча ці нові зміни соціально-класової структури відбувалися в усьому світі, в першу чергу в розвинутих країнах. Одним з перших кроків в даному напрямку здійснили французькі соціологи у 1980-ті роки. Принципово новий підхід до осмислення змін в соціальній структурі зробив відомий критичний соціолог та філософ П. Бурдьє, досліджуючи становище сезонних працівників. Він розширив уявлення про цю спільноту, включивши в аналіз зростаючу масу працівників, зайнятих на тимчасових та епізодичних роботах. Саме тоді вперше з'явилося слово “прекаріат”, утворене в результаті злиття слова “precarious”, що з англійської перекладається як нестабільний, ненадійний, непевний зі словом пролетаріат, яке означає соціальний прошарок населення, що живе за рахунок продажу своєї робочої сили. Новим

поняттям прекаріат позначали прошарок працівників, який характеризується нестабільною трудовою зайнятістю, відсутністю гарантованих соціальних благ, незахищеністю в період важких життєвих ситуацій (Бурдьє, 1993, 2004). Отже, П. Бурдьє визначає прекаріат як нестабільний, незахищений суспільний прошарок, продукт соціальної маргіналізації, сутність якої може бути зрозуміла в контексті висунутої ним теорії соціального простору, класифікації, практики і габітусу.

Класифікація — основа структурування соціального світу, яка завжди виконує певну політичну функцію. П. Бурдьє вважає, що будь-який стан соціального світу є лише тимчасовою рівновагою, моментом динамічного процесу, в якому постійно порушується та знову відновлюється відповідність між розподілами і інституціалізованими класифікаціями. Боротьба, що лежить в основі всіх розподілів, нерозривно з'єднує в собі боротьбу за привласнення дефіцитних благ. Класифікації, і саме поняття соціального класу не були би предметом рішучої класової боротьби, якби б вони не сприяли існуванню соціальних класів (Бурдьє, 2001, с. 279-280). Таким чином, соціальні класи є реальною практичною класифікацією людей в суспільстві, їх розподіл за критеріями діяльності, потребами, інтересами.

Габітус відображає класифікуючі схеми як продукти закономірностей соціального світу, для якого і завдяки якому соціальний світ взагалі існує. Бурдьє пише, що габітус, будучи продуктом історії, виробляє практики як індивідуальні, так і колективні (Бурдьє, 2001, с. 105).

Практика це те, що суб'єкт робить сам і з чим він стикається у соціальному світі. Клас, таким чином — це габітус, тобто середовище та спосіб життя, який визначає, що можна робити, що не можна робити, до чого прагнути, а до чого — ні. П. Бурдьє вважає, що соціальний клас (в собі) є нерозривним чином клас біологічних індивідів, що володіють одним габітусом як системою диспозицій, спільною для всіх продуктів одних і тих же детермінацій (Бурдьє, 2001, с. 116).

Поступово клас прекаріату став приваблювати увагу й інших

дослідників — З. Баумана (Bauman, 1998), Ю. Габермаса (Хабермас, 2003), М. Хардта і А. Негрі (Hardt & Negri, 2000).

Багато вчених звернули увагу на те, що в більшості країн склалася соціально-класова структура нового типу, для опису і аналізу якої старі поняття не є релевантними. Найбільш чітко цю реальність, що змінилася і потребу в її осмисленні сформулював і здійснив британський економіст Г. Стендінг. Він одним з перших не тільки помітив специфіку і характерні особливості нових верств, але й констатував їх постійне збільшення, їх поширеність практично в усіх країнах світу (Стендінг, 2014, с. 23).

Прекаріат складається з людей, для яких непевність та непередбачуваність життєвих обставин і трудових відносин роблять неможливим планування свого майбутнього, змушуючи жити виключно думками про сьогодення виживання (Стендінг, 2014). Зайнятість невблаганно стає більш прекарною в неоліберальний період. Прекарність визначається як об'єктивна умова при якій зайнятість стає більш випадковою і невизначеною.

Нові реалії другої половини XX ст. - початку XXI ст. наочно демонструють той факт, що в багатьох країнах світу все більше і більше людей опиняються в деформованому, неофіційному та тіньовому життєвому стані. Це означає, що в трудових відносинах для зростаючої кількості людей все більше місця займає проблема зайнятості, тобто забезпеченості роботою з усіма витікаючими звідси життєвими потребами та інтересами.

Як держава, так і роботодавці стали тією чи іншою мірою дистанціюватися від офіційних обов'язків, що проявляється в тому, що між роботодавцем та працівником все частіше використовується та навіть переважає персональна домовленість без взаємних правових гарантій, без гарантій захисту елементарних норм праці, які раніше існували. Такі відносини призводять до того, що роботодавці (та їх представники) можуть довільно змінювати форми та об'єми зайнятості, оплату праці тощо. Це

невизначений, перехідний в безправний стан особливо яскраво демонструють так звані тимчасові (сезонні, епізодичні) працівники, яких беруть виконувати трудові функції без права фіксованої, регулярної і гарантованої зайнятості, і часто з невизначеним розміром оплати праці. Молодих людей нерідко звільняють за начебто невинуваті сподівання, а на їх місце набирають нових працівників, “згодних” на утиснені права, тимчасові жертви та позбавлення.

У ситуації процесів глобалізації та інформатизації соціально-трудова сфера сучасного суспільства піддається значним змінам, ринок праці стає більш розмитим, нестабільна зайнятість все більше поширюється. Робота Г. Стендінга не тільки ініціювала широке наукове обговорення проблеми прекаризації — процесу перетворення стабільних трудових відносин у нестабільні (Лукина, 2015, с. 30), але і відносно необхідності виділення нового класу — прекаріату, формування якого є закономірним результатом трансформацій, що відбуваються. В сучасних наукових роботах, що досліджують нові тенденції на ринку праці, відсутній єдиний підхід до розуміння прекаріату, що обумовлює необхідність аналізу існуючих точок зору на це явище.

За Г. Стендінгом серед основних характеристик прекаріату, які дають можливість розглядати його як клас, мають місце наступні: тимчасова зайнятість, нестабільність доходу, відсутність соціальної захищеності та професійної ідентичності (Стэндинг, 2014, с. 23). Таким чином, прекаріат — клас, що складається з індивідів, які не мають постійної зайнятості, а тому й стабільного заробітку, соціальних гарантій та професійної належності.

Критика теорії прекаріату з позиції марксистського підходу представлена рядом авторів, серед яких можна виділити Р. Сеймура, П. Фрейза. Вони пропонують розглядати прекаріат як складову частину пролетаріату, а також сконцентруватися на вивченні самого процесу прекаризації. На користь цієї позиції наводиться декілька аргументів. По-перше, відзначається незначність відмінностей між прекаріатом та

пролетаріатом за Г. Стендінгом. Дійсно, представники пролетаріату мають ряд гарантій, що забезпечують стабільність та довгостроковість зайнятості, в той час як прекаризовані працівники не мають їх. Однак, оскільки трудові відносини завжди залежали від попиту на робочу силу, вони не завжди були стабільними (Fraser, 2013, p. 12). По-друге, класи можуть бути сформованими тільки в конфронтації з другими класами, а виявлення антагоністичного класу, що протистоїть прекаріату, не є можливим (Seymour, 2012).

З позиції простої поляризації класової структури (поділ суспільства на три великих класи — робочих, капіталістів та дрібну буржуазію), прекаріат дійсно може бути включеним у пролетаріат. Прекаріат не тільки не володіє засобами виробництва, але й піддається потужній експлуатації. Його формування обумовлено історичним розвитком капіталізму, оскільки становлення гнучкого ринку праці дозволяє скорочувати витрати на соціальне забезпечення і перекладати значну частину ризиків, пов'язаних з трудовими відносинами, на самих працівників. Процеси прекаризації впливають на стан робочого класу, сприяючи виштовхуванню деяких його членів в прекаріат, однак не охоплюють весь клас. Крім того, розгляд прекаріату як частини робочого класу буде сприяти зменшенню значимості стабільності/нестабільності трудових відносин як основи для соціальної стратифікації. Однак таке розуміння прекаріату є досить вузьким і має протиріччя щодо визначення, яке запропонував Г. Стендінг.

Повертаючись до критики прекаріату з позиції класового аналізу, необхідно відзначити значимість історичних передумов прекаризації. Дійсно, нестабільні трудові відносини, а також сезонна, тимчасова зайнятість існували завжди, однак, зараз процеси глобалізації економіки, зокрема неоліберальні практики, актуалізують її масштабне поширення. З. Бауман в своїй праці “Індивідуалізоване суспільство” відмічає масштабність процесів відділення капіталу від праці, що призводить до невизначеності зовсім нового виду, переважання короткострокових трудових контрактів або відсутність контрактів взагалі (Бауман, 2005, с. 48). Прекаріат і пролетаріат

мають деякі спільні характеристики, оскільки обидва класи піддаються експлуатації, а також страждають від нестабільності, що пронизує всі сфери сучасного суспільства. Однак, прекаріат володіє відмінною формою нестабільності, яка проявляється не тільки у відсутності гарантій, пов'язаних з роботою, нерегулярності прибутків, але і впливає на якість життя, а також психологічний та емоційний стан. Оскільки, прекаріат неоднорідний, професійна належність, спільність якої можна виявити при аналізі пролетаріату, не може виступати консолідуючим фактором. Відсутність антагоністичного класу не може перешкоджати виділенню прекаріату в окремий клас, оскільки в такому випадку неможливо би було виділити селянство як клас через неантагоністичні відносини з пролетаріатом.

Тож Г. Стендінг пропонує не тільки нове розуміння класу, але й нову модель соціальної стратифікації, необхідність розробки якої обумовлюється становленням гнучкої економіки. У. Бек, німецький соціолог та автор теорії “світового суспільства ризику”, говорить про зростання соціальної нерівності, яке актуалізується в результаті інтенсифікації відділення повної системи зайнятості від гнучкої (Бек, 2000, с. 82). В рамках системи, що склалася, ні освіта, ні професійна належність більше не гарантують стабільної зайнятості, а значить і соціальних гарантій. Крім того, значимість прибутку є у прямій залежності від регулярності його отримання, оскільки високий рівень винагороди не може компенсувати супутні ризики, що виникають в періоди відсутності прибутку.

Стабільність зайнятості набуває особливого значення і стає новим ресурсом. Тут необхідно звернутися до визначення класів М. Вебера, за думкою якого, класи — індивіди, що об'єднані причинним компонентом, який представлений економічними інтересами, а також обумовлений ситуацією, що складається на ринку товарів та ринку праці (1994, с. 148). Згідно з цим трактуванням прекаріат може вважатися класом. Сучасна ситуація на ринку праці призводить до того, що стабільність зайнятості стає новим причинним компонентом, що впливає на життєві шанси індивідів.

Крім того, значна частина прекаріату має один і той же класовий статус, оскільки не має кваліфікації і власності, щоб розпоряджатися ними для отримання прибутку.

Відсутність чітких професійних ознак, диференціація рівня освіти і прибутку не дозволяють розглядати прекаріат в контексті класичної теорії соціальної стратифікації, співвідносити його з вищим, середнім або нижчим прошарком. Зниження значущості економічних аспектів стратифікації обумовлює необхідність аналізу прекаріату з позиції теорії капіталів П. Бурдьє. Згідно з цією теорією, устрій соціального світу неможливо зрозуміти, якщо ігнорувати діючі в ньому інерційні сили. Щоб врахувати їх вплив, Бурдьє пропонує поряд з економічним капіталом увести до розгляду соціальний і культурний капітали (Bourdieu, 1986).

Соціальний капітал складається з усіх наших соціальних зв'язків, які за деяких обставин можна перевести в економічний капітал. Розмір соціального капіталу також залежить і від розміру капіталу (в будь-яких його формах) у тих, з ким ці зв'язки установлені. При цьому чим більше у людини соціального капіталу, тим простіше їй його накопичувати.

Культурний капітал за визначенням П. Бурдьє може існувати в одній з трьох форм: 1) в об'єктивованій, тобто у вигляді конкретних предметів: книг, витворів мистецтва тощо; 2) в інституціалізованій формі, наприклад, дипломи, вчені звання та освітні кваліфікації; 3) в інкорпорованій формі, яку ми називаємо культурою, вихованням, та яка складається з наших знань, переконань, цінностей, інтересів, звичок тощо.

Так як прекаріат знаходиться в процесі становлення і ще не усвідомив своєї єдності, він може розглядатися як можливий клас. Його представники займають подібну позицію в соціальному просторі, яка визначається наявністю економічного, соціального та культурного капіталів, і будуть виказувати менше спротиву у випадку необхідності їх “мобілізації”, оскільки ще не усвідомили спільності своїх потреб та інтересів (Бурдьє, 2007, с. 16).

Ряд авторів, опираючись на концепцію П. Бурдьє, провели дослідження соціальної структури сучасного англійського суспільства. В залежності від ступеня володіння економічним, культурним та соціальним капіталом, вони виділили ієрархічну систему з семи класів, нижню позицію серед них зайняв прекаріат. Було визначено, що не дивлячись на те, що прекаризація дуже поширена (15% населення Англії є представниками прекаріату), прекаріат характеризується найвищим ступенем незахищеності відносно всіх трьох видів капіталу (Savage, 2013, p. 243).

Таким чином, можна виділити три концептуальних позицій на прекаріат: прекаріат як частина пролетаріату, прекаріат як страта і прекаріат як клас. Заперечення класової природи прекаріату засновується на марксистському підході. Однак, становлення постіндустріального суспільства сприяє розмиттю класоутворюючих ознак, появі нових форм зайнятості, нових галузей економіки та нових типів працівників. Крім того, теорія Г. Стендінга не спирається на марксистське розуміння класу. Безумовно, він використовує термін, запропонований К. Марксом, коли говорить про те, що прекаріат не є “класом для себе”, але тільки для того, щоб найбільш повно описати стан прекаріату, представники якого ще не усвідомили своєї єдності і спільності інтересів. Поняття прекаріату ближче до трактування класів М. Вебером і П. Бурдьє, однак воно цілком не вписується в жодну існуючу теорію класів. Специфіка соціальної структури в розумінні Г. Стендінга полягає в тому, що ієрархічне розташування класів базується на ступені незахищеності кожного з них, і тільки прекаріат, а також наступні за ним класи безробітних і соціально знедолених не мають професійної належності. Це дозволяє говорити про те, що погляди Г. Стендінга відображають проміжну позицію у відношенні сутності прекаріату і його положення в сучасній соціальній структурі.

Г. Стендінг відмічає, що всі значущі суспільні рухи в історії людства були класово обґрунтованими (Стэндинг, 2014, с. 12). Класова структура індустріального суспільства, що мала досить певні обриси (еліта, середній

клас, пролетаріат, нижчі верстви населення), в постіндустріальну епоху демонструє розмиття цієї структури, її заміщення чимось менш певним, але все ж з присутнім класовим характером. На думку Стендінга, становлення нового класу, яким є прекаріат, умови його появи, його місце в соціальній структурі і економіці постіндустріального суспільства, нарешті, усвідомлення ним власних потреб, що співпадають з потребами та інтересами всього суспільства, можуть бути кваліфіковані як найважливіша проблема сучасності.

1.3. Фемінізація прекарної праці через призму теорії інтерсекційності

Класичні теорії нерівності або дискримінації схильні ґрунтуватися на одинарному факторі, наприклад, на расизмі або сексизмі, ейблізмі, сексуальній орієнтації, гендерній ідентичності тощо. На противагу, теорія інтерсекційності показує те, що різні фактори не функціонують незалежно один від одного, але є взаємопов'язаними і впливають один на одного. В будь-яких соціальних відносинах пригнічення одна група має досвід дискримінації, а інша має дзеркальне відображення того — привілеї. Особа може бути пригніченою і переживати несправедливість за належність до однієї групи, в той час як мати привілейоване становище завдяки належності до іншої групи. Біла жінка є в привілейованому становищі відносно раси і в дискримінованому становищі відносно біологічної статі. Чорний чоловік є в привілейованому стані відносно статі, і в дискримінованому відносно раси. І кожна з цих комбінацій факторів продукує різний людський досвід.

Концепція інтерсекційності вперше виникла в 1960-х роках завдяки розвитку радикального і мультирасового феміністського руху. Термін інтерсекційність був запропонований американською вченою-юристкою К. Креншоу (Kimberlé Crenshaw) в 1989 році, яка в результаті свого професійного досвіду була занепокоєна відсутністю належної підтримки

небілих жінок у рамках американської судової системи (Crenshaw, 1989). Інтерсекційність була спрямована саме на втручання в правові системи, які погіршували становище та робили вразливими небілих жінок: коли вони збиралися повідомити про несправедливість як дискримінацію за гендерною ознакою, їм повідомляли, що це дискримінація за расовою ознакою, і навпаки. Така ситуація повторно маргіналізувала небілих жінок і залишала їх без захисту прав системою правосуддя.

З тих пір як термін було запропоновано, його часто використовують як необхідний для аналізу досвідів різних вразливих груп (найпомітніше в рамках гендерних досліджень). Загалом методологія інтерсекційності, дає змогу побачити те, що люди, які відносяться до двох або більше соціально вразливих груп, можуть піддаватися дії цих факторів одночасно, а не окремо в кожній ситуації.

П. Коллінз (Patricia Hill Collins), американська соціологиня та професорка, використовує концепцію інтерсекційності для аналізу того, як пригнічення працюють разом над продукуванням несправедливості. П. Коллінз додає концепцію “матриці домінування” (англ. *matrix of domination*) до цієї формули. На противагу, матриця домінування посиляє на те, як ці пригнічення, що є взаємозалежними, організовані. Незалежно від конкретних перетинів, структурні, дисциплінарні, гегемонні та міжособистісні сфери влади знову з'являються в різних формах пригнічення.

Теоретичний аналіз П. Коллінз у праці 1990 року показує, як гноблення діє в різних сферах — політичній, економічній та ідеологічній. Ясність її дослідження влади і того, як соціально вразливі люди розуміють владу, яка пригнічує їх і дає розвиток альтернативним самовизначенням їх та їх ситуацій, перевернули хвилю теоретичного аналізу (Hill, 1990).

У сучасному суспільстві зростає попит на робочу силу, від якої очікуються не стільки професійні навички та знання, скільки певні особливі особистісні характеристики найманих працівників. Наприклад, емоційна

робота, тобто такі професії, в яких присутній акцент на психологічному навантаженні працівників, від яких очікуються прояви емпатії та піклування. До таких професій відносяться роботи вихователів, нянь, працівників молодшого медичного персоналу, репетиторів, вчителів, стюардес, працівників соціальних служб тощо.

Американська дослідниця А. Хохшильд (Arlie Hochschild) є авторкою концепції емоційної праці, яку вона представила в праці “Кероване серце” (Hochschild, 2003). На її думку, в сучасному суспільстві з його зростаючим “третинним” сектором економіки (сектором послуг та обслуговування), багатократно збільшився обсяг емоційної, часто фемінізованої праці, яку виконують переважно представники прекаріату. В 1983 році А. Хохшильд досліджувала роботу бортпровідниць та бортпровідників, щоб зібрати інформацію про те, як співробітники сфери послуг змушені ховати чи викликати у себе певні емоції на роботі. Вона визначила емоційну працю як емоцію, що продається за зарплату, як роботу, де роздратованих клієнтів завжди зустрічають з посмішкою і де емоційний стиль надання послуг є частиною самого сервісу. І хоча чоловіки від виконання емоційної праці не звільнені, все таки емоційно витратні обов’язки, такі як викладання, догляд за дітьми, роздрібна торгівля тощо, частіше виконуються жінками.

За Р. Еріксон (Rebecca J. Erickson), дослідницею та професоркою соціології, є дослідження, які підтверджують, що для жінок і чоловіків діють різні “правила емоцій” на робочому місці. В своїй роботі вона вивчала зв’язок між емоційною працею та гендером. Виявилось, що жінок в корпоративному світі, як правило, винагороджують за “позитивні” емоції: щастя, доброту, співчуття та карають за прояви страху і гніву (Erickson, 2014).

Дослідження А. Хохшильд щодо емоційної праці відобразилось на феміністичному дискурсі того часу, особливо у відношенні неоплачуваної роботи, яку жінки виконують вдома. В подальших дослідженнях

А. Хохшильд назвала це явище “другою зміною” (англ. second shift) (Hochschild & Machung, 2012).

Цікавою є концепція покоління “сендвічу” (англ. sandwich generation), яка описує ситуацію, в котрій люди змушені піклуватися одночасно за своїми дітьми та своїми вже потребуєчими допомоги батьками. Однією з перших термін використала соціальна працівниця Д. Міллер (Dorothy Miller) у своїй статті “Покоління сендвічу: дорослі діти старіючих людей”. Вона віднесла до цієї групи чоловіків та жінок вікового діапазону 45-65 років, які зіштовхуються зі значними стресами: в родині вони більше піклуються про інших, ніж отримують піклування самі. За словами Міллер, на цей тиск накладаються також власні переживання “сендвічів”. Всупереч надії, що нарешті з’явиться час на себе, справи тільки навалюються: дорослі діти не достатньо незалежні, а батьки вже не можуть впоратися з деякими складнощами (Miller, 1981).

У США з середини вісімдесятих ситуація суттєво не змінюється. За даними Pew Research Center в 2013 році майже (47%) жінок і чоловіків 40-50 років в Америці виховує дитину або фінансово допомагає повнолітнім дітям; їх власним батькам при цьому від 65 років. За тими ж даними один з семи (15%) дорослих середнього віку фінансово допомагає і батькам, і дітям (Parker & Patten, 2013). При цьому те, з чим саме зіштовхується “покоління сендвічу” все ж змінюється з часом. Раніше цим терміном називали людей, які піклувалися одночасно про хворіючих батьків і малих дітей, а нинішнє покоління все частіше допомагає молодим дорослим, які не можуть себе самостійно забезпечувати. В той же час у них є батьки похилого віку, яким теж потрібна підтримка.

Наразі за даними Міжнародної організації праці на листопад 2018 року з усієї кількості працюючих жінок світу близько 7.7% працювали в сфері освіти, 6.6% у сфері здоров’я населення (наприклад, робота в лікарнях, сестринський догляд) та соціальної роботи (наприклад, догляд за людьми

старшого віку, за людьми з інвалідністю). Для порівняння з усієї кількості працюючих чоловіків у вищезазначених сферах працювало на той момент 3.2% та 1.8%. Загалом в сфері послуг працює 55.4% жінок та 44.5% чоловіків відносно (ILO, 2018). А сервісна економіка є некваліфікованою або низькокваліфікованою працею, часто в неї залучені найбільш вразливі соціальні прошарки, зокрема мігрантки та мігранти.

Поняття фемінізації (англ. *feminization*) фаху або професії зазвичай означає зростання кількості жінок, які займаються певною професією (England & Boyer, 2009). Часто доходить до дуже значного кількісного переважання жінок у галузі. Хоча фемінізація може трактуватися як ознака зростання гендерної рівності, процеси фемінізації є складними, неоднозначними і не завжди посилюють становище жінок на ринку робочої сили (Bolton & Muzio, 2008). Фемінізацію професій також пов'язують з іншими аспектами, зокрема, зі статусом, оплатою, цінностями, організацією робочого процесу, професійними практиками і професійною ідентичністю (Adams, 2005). Цей тип фемінізації описує те, як робота дискурсивно стає “жіночою роботою” одночасно з трансформацією в менш престижну роботу, з обмеженими можливостями по просуванню і послабленими гарантіями трудової зайнятості (England & Boyer, 2009).

На пострадянських просторах до фемінізованих галузей можна віднести академічну працю, бібліотечну та архівну справу, первинну ланку медичної допомоги, зокрема, роботу вихователів, вчителів, молодшого медичного персоналу, швачок тощо. Це здебільшого бюджетні галузі з низькою оплатою праці. Існує дещо повторюваний характер кореляції між фемінізацією професії та її знеціненням і зниженням престижу. Наприклад, частка жінок серед загальної кількості дослідників у організаціях Національної академії наук України складала в 2010-2014 роках понад 70% в Національній академії педагогічних наук, та понад 65% в академії медичних наук. Це говорить про наявну горизонтальну гендерну сегрегацію професійних галузей. Також у нашій академії є вертикальна гендерна

сегрегація, коли вищі посади займає все менша кількість жінок (рис. 1).

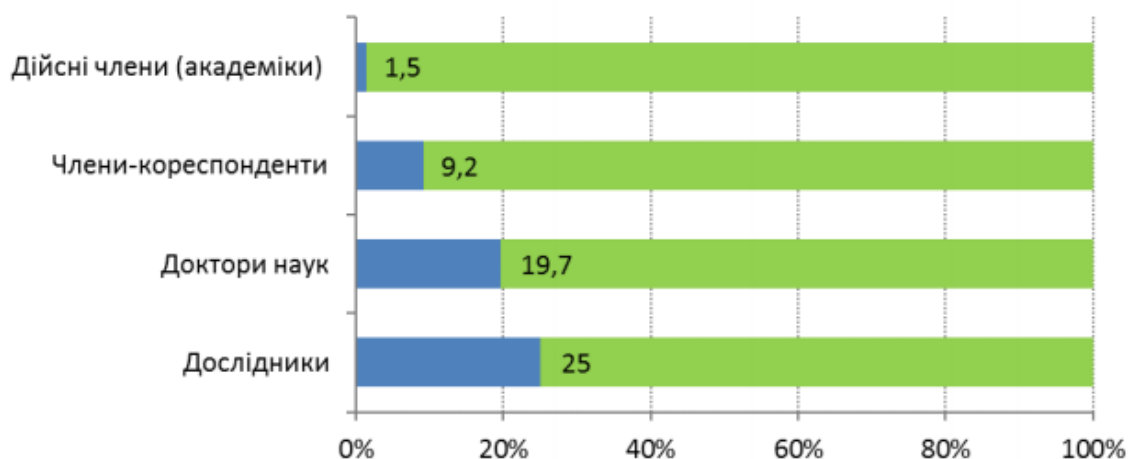

Рис 1. Частка жінок серед дійсних членів, членів-кореспондентів, докторів наук і дослідників Національної академії наук України: 2015, %

Інтерсекційний підхід до питання прекаризації дозволяє побачити картину більш масштабно. Наприклад, у бідності жінки частіше страждають значніше, відчувають більше навантаження і їх виживання швидко стає прекарним (Priestley, 2011). Це явище відоме як “фемінізація бідності” (англ. *feminization of poverty*), термін був введений Д. Пірс (Diana Pearce) в 1978 році (Pearce, 1978). В той час як цей термін наражався на критику, він звертає увагу на той факт, що жінки отримують досвід бідності інакше, часто більш жорстко, ніж чоловіки, оскільки знаходяться під впливом гендерованих відносин та гендерної дискримінації. Переживання одночасно вимірів прекаризованого життя, бідності та утисків за ознакою гендеру створює різні шари дискримінації, які разом ускладнюють становище та ще більше посилюють нерівність.

Висновки до Розділу 1

У першому підрозділі роботи ми визначили соціально-філософські витоки критичної теорії і віднесли до її засновників Ф. Ніцше, З. Фрейда, К. Маркса. Їх ідеї лежать в основі критичної теорії та мають колосальний

вплив на всю філософію та соціологію XX століття. В другому підрозділі ми розглянули генезу теорій про прекаріат, погляди П. Бурдьє, Г. Стендінга на прекаріат та виділили різні концептуальні підходи до місця прекаріату в соціально-класовій структурі: прекаріат як клас, прекаріат як складова частина пролетаріату, прекаріат як соціальна страта. В наступному підрозділі ми провели аналіз явища фемінізації прекарної праці через призму концепції інтерсекційності, розробленої К. Креншоу. Також в цій частині роботи було досліджено доробки вченої А. Хохшильд, яка працювала над концепціями емоційної праці та репродуктивної неоплачуваної праці як «другої зміни». Ми проаналізували статистику Міжнародної організації праці за видами економічної діяльності, і виявили, що в сферах емоційної, соціальної та обслуговуючої праці зайнято значно більше жінок, ніж чоловіків. Окреслили тенденції фемінізації певних сфер праці як світові, так і українські.

РОЗДІЛ 2. ПРЕКАРИЗАЦІЯ ЖІНОК В УМОВАХ НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Загальна характеристика неоліберальних трансформацій українського суспільства

Термін “нестандартна зайнятість” протягом десятиліть широко використовується в різних науках і дисциплінах: соціології, економіці, політичних науках, а також в засобах масової інформації. За останні десятиліття інтерес до нестандартної зайнятості збільшився. Ця трансформація трудових відносин призвела до великої кількості термінів, що характеризують нестандартні форми зайнятості: “нестандартна зайнятість”, “гнучка зайнятість”, “неповна зайнятість”, “самозайнятість”, “тимчасова зайнятість”, “домашня зайнятість”, “дистанційна зайнятість”, “неформальна зайнятість”, “випадкова зайнятість” (Білик, 2014, с. 297). Наразі більшість цих нестандартних форм зайнятості несуть в собі прекарну небезпеку для суспільства.

Трансформації ринку, трудових відносин та ринку робочої сили зобов’язані неоліберальним реформам в нашій країні. Неоліберальна політика як така рухає соціо-економічний розвиток світ-системи та нашої країни зокрема. Теорія світ-систем — це макросоціологічний підхід до аналізу світової історії людства і соціальних змін в різних країнах. Визначення теорії відсилає до поділу праці, як міжрегіонального, так і транснаціонального. Теорія, що заснована І. Валлерстайном (Immanuel Wallerstein), ділить світ на країни центру, країни напівпериферії та країни периферії. Світ-системний підхід дає змогу роздивитися те, як неоліберальні реформи в одних країнах впливають на інші країни.

І. Грабовська, М. Павлишин та ряд інших українознавців відносять сучасне українське суспільство до суспільства постколоніального типу.

Ю. Фігурний пише, що: «Після відновлення Української держави українці вже понад чверть століття продовжують перебувати у постколоніальній парадигмі розвитку» (Фігурний, 2017). На нашу думку, Україна зараз знаходиться в процесі поступової зміни місця в світ-системі, перетворюється на сировинний придаток, неоколонію. Зростання нерівності є ключовою характеристикою неолібералізму. Саме з приходом неоліберального наступу з 1980-х років в різних куточках світу зростає соціо-економічна нерівність. І в таких умовах неоліберальні реформи особливо болісно б'ють по соціально-економічному становищу українських громадян. Останнім часом за вимогами і тиском Міжнародного валютного фонду (англ. IMF) було значно скорочено надання державної допомоги в соціальній сфері. Неоліберальний авторитаризм породжує структурні наслідки, серед яких і структурне насильство (англ. structural violence). Під структурним насильством маються на увазі умови, створені соціальними інститутами, які стоять на перешкоді людей в задоволенні своїх базових потреб.

Автором теорії структурного насильства та цього терміну є норвезький соціолог та математик Й. Галтунг (Johan Galtung) (Galtung, 1969). Теорію структурного насильства ще називають теорією структурного імперіалізму або теорією залежності, яка перекликається з теорією накопичень у світовому масштабі. Основна ідея Й. Галтунга полягає в тому, що міцний світ є недосяжним поки з міжнародних відносин не буде вилучено насильство. Причому крім “прямого насильства” (наприклад, війни), існує “структурне насильство”, або “структурний конфлікт”, який розвивається в результаті залежності “периферії” від “центру”. На його думку, у відносинах між домінуючим центром та залежною периферією мають бути взаємовідносини еліт та народу. Структурне насильство протікає без конфліктів загалом, а конфлікт виникає тоді, коли інтереси пануючих класів “центру” і “периферії” перестають співпадати, а також коли еліта “периферії” починає об'єднуватися з народом проти домінуючої нації. В таких ситуаціях

виникають і розвиваються рухи національного визволення. Структурний конфлікт або структурне насильство деформує органічне зростання залежних країн, породжує внутрішні конфлікти та кризи. Й. Галтунг вважає, що в сучасному світі є чотири основних кризи:

- 1) насильство;
- 2) бідність;
- 3) порушення прав людини;
- 4) екологічна криза.

Він впевнений, що основними причинами цих криз є існуюча структура світу (Galtung, 1969).

В умовах розв'язання неоліберальних реформ відбувається “флексибілізація” ринку, тобто збільшення його гнучкості, запит на робочу силу без професійної ідентичності, з можливостями виконання різних робіт і перекваліфікацій. Ліквідується регулярність та стабільність робочого графіку і режиму оплати праці. Флексибілізація ринку неминуче призводить до прекаризації праці. Приватні підприємства все частіше нехтують оформленням трудових договорів або замінюють їх цивільними. Цивільні угоди не передбачають за собою соціальний гарантій, права на мінімальну заробітну плату, захист від дискримінації та забезпечення умов праці, не надають трудових гарантій, підприємство навіть не є зобов'язаним дотримуватися трудового законодавства.

Неолібералізм вважається крайнім виявом лібералізму (Колодій, 2014). До найхарактерніших ознак неоліберальної ідеології відносяться:

- надмірна віра в сили ринку та ринкових механізмів (Treanor, 2005), що доповнюється нехтуванням моральними аспектами суспільного життя;
- прагнення до втілення малої держави (тобто держави з мінімальною кількістю функцій і малою роллю, зведення нанівець соціальних функцій держави);

- вектор до зведення якомога ширшого кола соціальних процесів до формалізованих економічних транзакцій;
- основною ціллю інститутів освіти, науки, культури стає прибуток (Колодій, 2014).

Результатом системної кризи економіки в Україні є високий рівень тіньової економіки. За оцінкою МВФ в Україні середній рівень тіньової економіки за період з здобуття незалежності по 2015 рік становив 42,9% ВВП. У рамках цього дослідження вивчалася тіньова економіка 158 країн, і середнім рівнем тіньової економіки за ці роки в досліджуваних країнах був 31,9%, а в Австрії, наприклад, 8,9% (Medina & Schneider, 2018). Тож тіньова економіка України сягає значних розмірів.

2.2. Соціально-економічний вплив неоліберальних трансформацій на українських жінок

Надзвичайно високий рівень тіньових ринкових і трудових відносин дає можливість роботодавцям нехтувати великою кількістю правил. Зокрема, правилом про збереження робочого місця за людиною, що взяла декретну відпустку по вагітності і пологам, якою може скористатися тільки вагітна жінка/яка народжувала, і декретну відпустку по догляду за дитиною, якою може скористатися будь-який родич або опікун дитини.

Хоча український закон дає можливість чоловікам брати декретну відпустку по догляду за дитиною на рівні з жінками, проте за статистикою на 2014 рік лише в 1% випадків декрет бере батько (Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина, 2014, с. 410). Жінки через це опиняються у вразливому становищі на ринку праці. За соціологічними опитуваннями 29,1% жінок було відмовлено в прийомі на роботу через потенційну можливість прийняття рішення народити дитину, через вагітність

або наявність маленької дитини (Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина, 2014, с. 410). За іншим дослідженням 14,7% українських жінок повідомили, що їм довелося залишити роботу через вагітність, народження дитини або часту потребу брати лікарняний (Стрельник, 2017, с. 150).

З часів незалежності України, починаючи з початку 90-х років всі уряди просували неоліберальну ідеологію та її політичні пакети. Процес проходив без різких реформ, подібних до запровадження політики Маргарет Тетчер у Великобританії та рейганоміки Рональда Рейгана у США. Але в результаті економічного спаду 2014 року, інфляції, тривалої кризової ситуації уряд почав проводити активніше неоліберальні реформи і у широкому масштабі.

О. Дутчак, українська дослідниця сфери праці, неолібералізму та гендерної нерівності, вважає, що неоліберальні реформи, які почали втілюватися в рамках антикризових дій після 2014 року в Україні слід вивчати дуже ретельно. В своїй праці Дутчак досліджує те, який соціально-економічний вплив такі трансформації мали на становище жінок (Дутчак, 2018). Зокрема, вона аналізує знецінення репродуктивної праці, структурні зміни в доступі жінок до “продуктивної” праці та те, як це погіршує становище гендерної рівності.

Репродуктивні обов’язки є часто основним чинником дискримінації жінок на ринку праці. Через роботу в дві зміни — продуктивну та репродуктивну жінки мають часовий дефіцит на саморозвиток, на професійний розвиток. В Україні є найвищим показник об’єму репродуктивної праці серед інших країн Європи (Малиш, 2018). Загалом за різними дослідженнями в середньому жінки в Україні витрачають на репродуктивну працю на 30-50% більше годин, ніж чоловіки. Велику частку репродуктивної праці складає доглядова праця за членами родини, зокрема,

дітьми та батьками. Таким чином, можна стверджувати, що українські жінки опиняються в поколінні “сендвіч” значно частіше, ніж чоловіки.

Після вступу в шлюб, життя жінки змінюється більше, ніж життя чоловіка в Україні; домашні обов’язки, народження і виховання дітей та інша репродуктивна праця традиційно лягає на жіночі плечі. Репродуктивну працю жінок не вважають справжньою працею.

Радянський соціалістичний устрій, що проголошував “рівність статей”, орієнтував жінок на подвійну зайнятість: материнство і шлюб, з одного боку, і активність в професійній сфері — з другого. Часто професійна діяльність жінок була пов’язана з функціями соціальної роботи. Навіть участь жінок в політиці, яка забезпечувалася офіційними квотами, передбачала відтворення традиційної жіночої ролі — соціального захисту. Питання сім’ї, материнства і дитинства були основними предметами політичної діяльності жінок.

Перехідний період в Україні значно погіршив позиції жінок на ринку праці: зростання безробіття, посилення гендерного розриву в оплаті праці і професійна дискримінація негативно вплинули і впливають на конкурентоздатність жінок. В нашому суспільстві проводилася та проводиться політика витіснення жінок на низькооплачувані і другорядні посади. Жінки, що мають доступ до отримання освіти, не мають можливості реалізувати свій потенціал. Така політика спричинила розподіл сфер зайнятості на “чоловічі” та “жіночі” професії, тобто горизонтальну гендерну сегрегацію, а також сформувала умови для закріплення вертикальної гендерної сегрегації, в якій жінкам відводиться другорядна роль.

Також нераціональною є структура жіночої зайнятості, при якій жінки сконцентровані в бюджетних галузях, які за останні роки піддалися великій кількості скорочень робочих місць, і все ще піддаються в умовах неоліберального тиску МВФ. Державні та комунальні організації практикують переведення на неповний робочий час, при цьому об’єм робіт може залишатися попереднім; строкові договори, зокрема в сферах освіти,

науки, культури; псевдосумісництво, під яким мається на увазі укладення понад одного трудового договору з метою уникнення оплати надурочних працівникам.

На початку перехідного періоду на ринку в Україні існували такі гендерні відмінності:

- пануюча в дореформений період ідеологія зневажання статевими відмінностями звела до мінімуму гендерні відмінності у відношенні економічної активності на ринку праці;
- значні гендерні відмінності збереглися у сфері догляду за дітьми, людьми похилого віку, людьми з інвалідністю тощо;
- однією з основних причин існуючого розділення ринку праці і розриву в оплаті праці була і є подвійна вага обов'язків, дві зміни у жінок, які змушені поєднувати виробничу діяльність (продуктивну працю) і репродуктивну працю (Пачи, 2003).

Хоча жінки мали активну участь на ринку праці, часто вони мали репутацію працівників другорядного значення, оскільки начебто не були здатні присвятити весь свій час виконанню робочих обов'язків і кар'єрному зростанню, тому що повинні були паралельно виконувати функції по догляду за членами родини. Це стало причиною високого ступеню гендерного розділення на ринку праці. Дискримінація за статевою ознакою при працевлаштуванні заборонена в Україні законодавчо. Також в кінці 2017 року Міністерство охорони здоров'я скасувало наказ №256, що був затверджений в 1993 році. В наказі йшлося про перелік з 458 важких робіт і робіт зі шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок. Тим не менш, є обмеження на роботу в нічний час для вагітних жінок та жінок з дітьми віком до трьох років (Кодекс законів про працю України, стаття 55, пункт 1), на відрядження для вагітних жінок та жінок з дітьми віком до трьох років (Кодекс законів про працю України, стаття 176).

Небезпечними для сучасного українського ринку є наступні проблеми:

нестабільність зайнятості, загроза безробіття, низький рівень заробітної плати, затримки заробітної плати, недостатні умови праці, недотримання трудового законодавства. І особливо порушення трудових прав працівників при прийомі і звільненні з роботи. Гендерна дискримінація є дуже важливим аспектом сфери зайнятості. Чинники гендерної дискримінації пронизують всі інші проблеми праці, багатократно посилюючи їх негативний вплив на тих, хто піддається дискримінації.

Ринкові реформи призвели до поглиблення нерівності в розмірі доходів. Ринок поділився на два не конкурентних сектори: первинний та вторинний. Зайнятість в першому секторі гарантує доволі високий рівень оплати праці, стабільне працевлаштування, хороші умови трудової діяльності і можливостей кар'єрного зростання. Зайнятість у вторинному секторі передбачає низьку заробітну плату, нестабільне працевлаштування, безперспективну роботу, погані умови праці, низьку віддачу від освіти. На вторинному, неформальному ринку праці більше представлені вразливі соціальні групи, зокрема жінки.

Зайнятість в неформальному секторі як забезпечує жінкам ряд переваг, так і забезпечує проблемами. Наприклад, в зв'язку з зростанням дефіциту часу в результаті скорочення допомоги держави в догляді за дітьми, праця в неформальному секторі є одним з виходів у важкій економічній кризі.

Працевлаштування в неформальному секторі може знизити час, що витрачається на дорогу від дому до місця роботи, забезпечити більш гнучкий графік роботи і кількість робочих годин, що неможливо в стандартних умовах роботи в державних установах. Однак, працевлаштування в неформальному секторі не забезпечене соціальним та правовим захистом, що створює додаткові умови для експлуатації і позбавляє працівників права претендувати на отримання соціальних пенсій. Там, де є відсутнім приватний ринок страхування виробничої діяльності і пенсійних послуг, є високим ризик підвищення вразливості працівників в плані забезпечення доходу протягом життя. У розвинутих країнах Євросоюзу неформальна і гнучка

праця в більшості випадків є вибором працівників, вони обирають її задля комфортнішого поєднання роботи і сімейного життя. Проте в Україні гнучкі форми зайнятості є частіше вимушеними. У 2016 році було прийнято закон 955-VIII, який надав можливість звільнити усіх працівники художнього та артистичного персоналу України, щоб укласти з ними контракти строком від одного до трьох років, і вже в 2017 році працівники культури відчували на собі вади тимчасової роботи. Академічні працівники більшості університетів України також мають контракт на один рік з щорічним переукладанням за додатковою трудовою угодою.

Експлуатація жінок-працівниць відбувається не тільки через низьку оплату праці, але і через загальне погіршення умов зайнятості: інтенсифікація праці; неможливість отримання відпустки, яка повинна бути за законом; вимушена понаднормова робота; роботи на небезпечних і шкідливих виробництвах; низька якість харчування на підприємствах. В результаті цього формування соціальних зв'язків мінімізується, а життя стає повністю обмеженим рамками роботи (Малышева, 2002).

Не можна не зазначити, що більш затребуваними на ринку праці серед людей, що мають вищу та середню професійну освіту, є чоловіки, а жіноче безробіття є більш тривалим в порівнянні з чоловічим. Однак, серед безробітних, що мають загальну початкову освіту, або не мають, швидше працевлаштовуються жінки, оскільки вони менш вибагливі до пропонованої роботи в зв'язку з більш низькою конкурентоздатністю на ринку праці.

Стан пошуку роботи також є роботою, і такі тривалі неуспішні пошуки роботи, часті зміни робочих місць є ознаками прекарності. Важливо зазначити про явище житлової прекарності українських жінок та інших прекаризованих соціальних груп. Масштабні трудові міграції українок часто є способом оплатити взяті в Україні банківські кредити на житло. Це теж є ознакою житлової прекарності, оскільки житло є настільки недоступним для більшості населення, що придбання власного житла стає можливим в основному завдяки заробітчанству. Необхідним є згадати, що українські

трудо́ві мігрантки за кордоном часто знаходяться у критичній житловій прекарності, коли їм доводиться жити у хостелах, платити за них поденно, оскільки немає коштів оплатити на довший термін, тобто бути в небезпеці та постійній тривозі залишення без житла. Також залежність від орендодавців дешевого житла іноді призводить до домагань та насилля. Варто зауважити, що Кодексом честі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» з 2015 року була введена заборона на сексуальні домагання для студентів та працівників.

За даними Міністерства соціальної політики України на червень 2016 року на обліку стоїть 62% внутрішньо переміщених жінок. З числа ВПО серед безробітних 71,7% становлять жінки і це говорить про несприятливе використання трудових ресурсів жінок ВПО на ринку праці у приймаючих громадах.

Паралельно із зростанням нестабільності зайнятості в сфері виробництва і секторі послуг відбувається інтенсифікація праці. Менеджери скорочують чисельність зайнятого персоналу, збільшують навантаження на кожного співробітника. При цьому невиконання встановлених високих виробничих нормативів автоматично призводить до скорочення заробітків і необхідності працювати понаднормово, щоб отримати нормальну оплату.

У цілому інтенсифікація та прекаризація жіночої праці включає:

- збільшення тривалості робочого дня;
- більш високе навантаження;
- напружений ритм роботи в нічні зміни або в ранні ранкові години, або ж робота у вихідні, все це називається “несоціальними” робочими годинами або антисоціальними (англ. *unsocial or anti-social work hours*);
- непередбачені не кваліфікаційні вимоги до жінок (обслуговуючі, емоційні тощо);
- зростаючі вимоги до кваліфікації і рівня освіти;
- посилення контролю над трудовим процесом зі сторони роботодавця;

- суміщення кількох видів робіт на одного працівника;
- створення робочих місць з нечітко прописаними обов'язками або тимчасовими контрактами, або цивільними угодами.

Отже, ми виявили тенденції, що сприяють розвитку кризи в гендерному розриві на ринку праці:

1. Погане забезпечення соціального і правового захисту і гарантії прав трудящих (найм без трудового договору, звільнення без вихідної допомоги при звільненні, відсутність техніки безпеки, низька оплата праці, збільшена тривалість робочих годин), відсутність страхування виробничої діяльності, пенсійних послуг в неформальному трудовому секторі.
2. Економія на податках, відрахуваннях у фонди соціального страхування за допомогою нарахувань і виплати мінімальної зарплати.
3. Виразна горизонтальна трудова сегрегація, де відбувається розподіл за галузями, на “жіночі” та “чоловічі” галузі, на непрестижні та престижні, на малобюджетні і безперспективні тощо; а також вертикальна сегрегація, де має місце ієрархічний поділ, статусний за рівнями управління, доходу і тд.
4. Переважання на ринку латентних процесів над відкритими призводить до прихованого безробіття і прихованої зайнятості, яка не контролюється.
5. Відпустка по догляду за дитиною, по вагітності і пологам та материнські обов'язки можуть служити формою прихованого безробіття та дискримінації, оскільки пропонують відтермінування повернення на ринок праці, що призводить до статусу “ненадійного працівника”, а отже, роботодавець компенсує свої витрати, пропонуючи жінкам меншу зарплатню і менш кваліфіковану роботу.

6. Гнучкі та неформальні моделі зайнятості знижують можливості об'єднання працівників для підтримки та захисту своєї робочої сили, таким чином продовжують тривалість знаходження прекаріату на фазі “класу в собі”.

Оскільки жінки на сьогодні на ринку праці отримують пропозиції на менші заробітні плати та менш престижні посади, то більше жінок зголошується на пропозиції в тіньовому неформальному секторі економіки. Поширене безробіття і гендерна дискримінація на ринку праці заклали основу не лише процесів фемінізації бідності в Україні, але й масового переходу жінок у сферу неформальної економіки, а отже, поступової прекаризації їх існування.

Висновки до розділу 2

У другому розділі роботи зроблено спробу охарактеризувати неоліберальні трансформації українського ринку праці та впливу цього та суспільство. Також здійснено аналіз соціально-економічного впливу неоліберальних трансформацій на становище українських жінок.

У цілому інтенсифікація та прекаризація жіночої праці включає:

- збільшення тривалості робочого дня;
- більш високе навантаження;
- напружений ритм роботи в нічні зміни або в ранні ранкові години, або ж робота у вихідні, все це називається “несоціальними” робочими годинами або антисоціальними (англ. *unsocial or anti-social work hours*);
- непередбачені не кваліфікаційні вимоги до жінок (обслуговуючі, емоційні тощо);
- зростаючі вимоги до кваліфікації і рівня освіти;
- посилення контролю над трудовим процесом зі сторони роботодавця;
- суміщення кількох видів робіт на одного працівника;
- створення робочих місць з нечітко прописаними обов’язками або тимчасовими контрактами, або цивільними угодами.

Ми виявили тенденції, що сприяють розвитку кризи в гендерному розриві на ринку праці:

1. Погане забезпечення соціального і правового захисту і гарантії прав трудящих (найм без трудового договору, звільнення без вихідної допомоги при звільненні, відсутність техніки безпеки, низька оплата праці, збільшена тривалість робочих годин), відсутність страхування виробничої діяльності, пенсійних послуг в неформальному трудовому секторі.
2. Економія на податках, відрахуваннях у фонди соціального страхування за допомогою нарахувань і виплати мінімальної зарплати.
3. Виразна горизонтальна трудова сегрегація, де відбувається розподіл за галузями, на “жіночі” та “чоловічі” галузі, на непрестижні та престижні, на малобюджетні і безперспективні тощо; а також вертикальна сегрегація, де має місце ієрархічний поділ, статусний за рівнями управління, доходу і тд.
4. Переважання на ринку латентних процесів над відкритими призводить до прихованого безробіття і прихованої зайнятості, яка не контролюється.
5. Відпустка по догляду за дитиною, по вагітності і пологам та материнські обов’язки можуть служити формою прихованого безробіття та дискримінації.
6. Гнучкі та неформальні моделі зайнятості знижують можливості об’єднання працівників для підтримки та захисту своєї робочої сили, таким чином продовжують тривалість знаходження прекаріату на фазі “класу в собі”.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНУ

ПРЕКАРИЗАЦІЇ ЖІНОК В УКРАЇНІ

3.1. Методологічні засади розробки програми дослідження

Соціологами-методологами було здійснено багато спроб визначення поняття методологічного підходу. При цьому спостерігається відсутність однастайності інтерпретацій, а відповідно і розуміння того, що таке методологічний підхід. Н. Іпполітова визначає методологічний підхід як сукупність ідей, що визначають загальну наукову світоглядну позицію

вченого, принципів, що лежать в основі стратегії дослідницької діяльності, а також способів, прийомів, процедур, що забезпечують реалізацію обраної стратегії в практичній діяльності (Ипполитова, 2009).

В залежності від онтологічних та епістемологічних засад, дослідниці Р. Кемпбелл та Ш. Васко (Campbell & Wasco, 2000) пропонують наступну диференціацію підходів: позитивізм, реалізм, критична теорія, конструктивізм, феміністський підхід. В своєму методологічному підході ми поєднуємо критичну теорію та феміністський підхід.

Критицизм або критична теорія стоїть на позиціях того, що реальність інтерпретується дослідником через соціальні політичні, культурні, економічні, етнічні та гендерні цінності, тому немає і не може бути об'єктивної реальності. Мета дослідження, зрозуміти як цінності дослідника та досліджуваного впливають на сприйняття соціального світу. В результаті визначається, що наука не може бути об'єктивною через те, що цінності входять в усі фази дослідницького процесу. Позиція дослідника визначально важлива через те, що його цінності, вірування, життєвий досвід, впливають на те, як формуються дослідницькі питання, збираються дані, інтерпретуються результати. Через те, що не можливо видалити вплив даних факторів, дослідники мають артикулювати те, як особистий досвід вплинув на їх здобутки. Прибічники критичного підходу вважають, що соціальна реальність постійно приховує себе, видає за щось інше, що лежить на поверхні, а дослідник має цікавитися саме прихованими структурами, які і визначають соціальну реальність. Прихильники критичного підходу говорять про те, що люди є творчими, змінюваними, адаптивними, але разом і тим, ми постійно повинні пам'ятати, що вони помиляються, та зазнають експлуатації. Люди багато в чому визначені економічними та історичними умовами, культурним контекстом в якому вони знаходяться, але при цьому вони можуть змінювати світ (Харченко, 2011).

Деякі дослідники (Ньюман, 1998) не виділяють окремо феміністський підхід, поєднуючи його з критичним, за ознакою преосмислення соціальної реальності з метою її зміни та покращення, а також критику епістемологічних засад наукового знання. Інші ж, наприклад Р. Кемпбелл та Ш. Васко, ставлять їх на одну сходинку, через те що деякі феміністські філософи науки відрефлексували та реінтерпретували попередні підходи в межах різних феміністських перспектив. Деякі з них при цьому зробили докорінне переосмислення процесу творення знання. Узагальнено можна охарактеризувати даний підхід, як такий, що на епістемологічному рівні, легітимізує жіночий досвід, жіночі історії, як джерело знання. Зауважуючи, що як повсякденні так і екстраординарні події жіночого життя заслуговують на увагу та критичне осмислення, через те, що можуть збагатити наше розуміння соціального світу. На методологічному рівні, процес дослідження даного досвіду має проводитись виходячи з етичних принципів поваги, взаємодопомоги та турботи які втілюються в процесі отримання інформації від респондентів. Процес досягнення визнається таким же важливим як і результат (Харченко, 2011).

Об'єктом соціологічного дослідження може виступати частина соціальної реальності, що містить у собі проблемну ситуацію та яка є специфічним носієм характеристик та ознак інших підсистем суспільства. Предмет дослідження репрезентує найбільш значущі ознаки, якості й особливості об'єкта наукового аналізу.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – це науково обґрунтоване передбачення про структуру соціальних об'єктів, характер елементів та зв'язків між ними, про механізми їх функціонування та розвитку. У соціологічному дослідженні гіпотеза може виконувати декілька ролей. Насамперед вона допомагає визначити явища, факти та процеси, серед яких потрібно шукати відповідь. Більш того, вона визначає більш-менш чітко

формулювання самого запитання, а також передбачає вихід за межі наявного знання, націлює соціолога на певний результат.

В даному дослідженні ми обираємо метод опитування (англ. survey). Опитування – найбільш уживаний метод збору соціальної інформації. За допомогою опитування можна отримати повну картину функціонування громадської думки щодо проблем соціальної практики, про запити, потреби, інтереси та орієнтації, мотиви поведінки різних груп населення. Використання методу опитування дозволяє отримувати інформацію про сьогодення, про оцінку подій, які відбувалися багато років тому, а також про плани на майбутнє. Інформація, яка буде отримана за допомогою опитування, досить легко піддається кількісному аналізу, а також інтерпретації після обробки, що підходить меті та завданням нашого дослідження (Вербець, 2008).

В наступному підрозділі 3.2. ми наводимо розроблену рекомендаційну програму дослідження особливостей стану прекаризації жінок в Україні. Ми розробили анкету, що відповідає меті та завданням соціологічного дослідження особливостей стану прекаризації жінок в Україні, яка знаходиться в *Додатку А*. В подальших дослідженнях цієї проблематики до анкети, розробленої нами, можна вносити питання згідно до мети, яка зазначена в рекомендованій програмі соціологічного дослідження. Генеральну сукупність можна змінювати з метою проведення окремих регіональних, а краще обласних і навіть районних опитувань. Анкета складається зі вступної частини, демографічної частини та основної частини. У анкеті застосовуються як закриті, так і напівзакриті форми питань.

У пілотажному (попередньому) дослідженні застосовується опосередковане анкетне опитування методом збору даних через сервіс Google forms. З метою апробації розробленої анкети та програми нами було опитано 28 респондентів. Через неприпустимість екстраполяції результатів

пілотажного опитування на генеральну сукупність, ми приводимо отриману статистику в *Додатку Б*, без її аналізу.

3.2. Програма дослідження

Актуальність і проблемна ситуація

З часів незалежності України, починаючи з початку 90-х років всі уряди просували неоліберальну ідеологію та її політичні пакети. Процес проходив без різких реформ, подібних до запровадження політики Маргарет Тетчер у Великобританії та рейганоміки Рональда Рейгана у США. Але в результаті економічного спаду 2014 року, інфляції, тривалої кризової ситуації уряд почав проводити активніше неоліберальні реформи і у широкому масштабі. В умовах неоліберальних реформ значно трансформується ринок праці, зокрема відбувається так звана «флексибілізація ринку праці» (англ. «labour market flexibilization»), тобто збільшення його гнучкості, зростає запит на робочу силу без професійної ідентичності (англ. professional identity), з можливостями виконання різних робіт і перекваліфікацій. Ліквідується регулярність та стабільність робочого графіку і режиму оплати праці. Флексибілізація ринку неминуче призводить до прекаризації праці. Приватні підприємства все частіше нехтують оформленням трудових договорів або замінюють їх цивільними. Цивільні угоди не передбачають за собою соціальний гарантій, права на мінімальну заробітну плату, захист від дискримінації та забезпечення умов праці, не надають трудових гарантій, підприємство навіть не є зобов'язаним дотримуватися трудового законодавства. Державні та комунальні організації практикують переведення на неповний робочий час, при цьому обсяг робіт та інтенсивність може залишатися попередніми; строкові договори, зокрема, у освіті, науці, культурі; псевдосумісництво, під яким мається на увазі укладення понад одного трудового договору з метою уникнення оплати надурочних працівникам.

Загалом за різними дослідженнями в середньому жінки в Україні витрачають на репродуктивну працю на 30-50% більше годин, ніж чоловіки. Велику частку репродуктивної праці складає доглядова праця за членами родини, зокрема, дітьми та батьками.

В таких умовах гендерної дискримінації та репродуктивних обов'язків жінки скоріше вимушені погоджуватися на неформальні, тіньові пропозиції на ринку праці.

Запит на дослідження того, як такі трансформації ринку праці впливають на соціально-економічне становище жінок в Україні є актуальним. Необхідним є визначення масштабів прекаризації жінок в Україні, дослідження стану та особливостей прекарного життя. Є потреба в подальших дослідженнях для розуміння повної складності реструктурування українського ринку праці в умовах неоліберальних реформ та наслідків цього для жінок та інших соціально вразливих груп.

Метою дослідження є з'ясування особливостей стану прекаризації жінок в Україні.

Дослідницькими **завданнями**, що впливають з сформульованої мети є:

- визначити розподіл за формами зайнятості українських жінок;
- виміряти кореляції форм зайнятості з відчуттями невизначеності і тривожності, спричиненими умовами роботи;
- виміряти кореляції форм зайнятості з фактичною економічною спроможністю до забезпечення себе та своєї родини;
- проаналізувати вплив репродуктивної (зокрема, доглядової) неоплачуваної праці на вибір і збереження роботи;
- виміряти частоту понаднормової праці, частоту дискримінації на роботі;

- дослідити те, які трудові гарантії виконуються/нехтуються роботодавцями, які елементи соціального пакету роботодавці надають, та те, як це корелюється з формою зайнятості.

Об'єктом дослідження є працюючі жінки України.

Предмет дослідження — досвід життя в прекарних умовах жінок в Україні.

Генеральною сукупністю дослідження є працюючі жінки України віком від 25 до 65 років.

Вибірка дослідження:

Імовірність в нашому дослідженні становить 0,9545 (95,45%). Максимальна статистична похибка вибірки 5% (частка 0.05). Розраховуємо вибірку за формулою: $n = 1 / (\Delta^2 + 1/N)$, де n - обсяг вибірки, Δ - максимальна прийнятна похибка, виражена часткою, N - обсяг генеральної сукупності.

Рекомендований обсяг вибірки дослідження становить 500 осіб.

Методика:

Методом збирання первинної соціологічної інформації є анкетне опитування.

Гіпотези:

1. Більше половини українських працюючих жінок є прекаризованими щонайменше за двома ознаками.
2. Нерегулярна або разова робота та тимчасовий або короткотерміновий контракт спричиняють більше тривожності та невизначеності, ніж інші форми зайнятості.
3. Нерегулярна або разова робота та тимчасовий або короткотерміновий контракт впливають більш негативно на економічну спроможність до самозабезпечення, ніж інші форми зайнятості.
4. Репродуктивна (зокрема, доглядова) неоплачувана праця впливає негативно на вибір і збереження роботи.

5. Прекаризація жінок суттєво збільшує їх соціальну ізоляцію.
6. Прекарна зайнятість значно обмежує інвестування жінок в своїх дітей.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

У ході дипломного дослідження було реалізовано його основну мету, що полягала у дослідженні стану прекаризації жінок в умовах неоліберальних трансформацій українського суспільства. Відповідно до актуальності поставленої проблематики та для досягнення мети були вирішені наступні завдання.

Описано соціально-філософські витоки критичної теорії, визначено, що ідеї Ф. Ніцше, З. Фрейда та К. Маркса лежать в основі критичної теорії та мають колосальний вплив на всю філософію та соціологію ХХ століття. Розглянуто вузьке та широке трактування поняття «критична теорія». Зазначено актуальність та важливість критичної теорії для сучасного політичного активізму, її вплив на теорії емансипації, феміністські теорії та феміністські підходи до соціальних наук, гендерні теорії, квір теорії тощо.

Описано трансформації ринків праці в різних країнах світу другої половини ХХ ст. - початку ХХІ ст. Оглянуто теорії про прекаріат та виділено різні концептуальні підходи до визначення місця прекаріату в соціально-класовій структурі: прекаріат як клас, прекаріат як складова частина пролетаріату, прекаріат як соціальна страта.

Проведено аналіз явища фемінізації прекарної праці через призму концепції інтерсекційності, розробленої К. Креншоу. Зокрема, в цій частині роботи було досліджено доробки вченої А. Хохшильд, яка працювала над концепціями емоційної, часто фемінізованої праці, яка прекаризується, та репродуктивної неоплачуваної праці як «другої зміни». Проаналізовано статистику Міжнародної організації праці за видами економічної діяльності, і виявлено, що в сферах емоційної, соціальної та обслуговуючої праці зайнято значно більше жінок, ніж чоловіків. Окреслено світові та українські тенденції фемінізації певних сфер праці. Наприклад, на пострадянських просторах до фемінізованих галузей можна віднести академічну працю, бібліотечну та

архівну справу, первинну ланку медичної допомоги, зокрема, роботу вихователів, вчителів, молодшого медичного персоналу, швачок тощо.

Зроблено огляд неолібералізму як ідеології та загальну характеристику неоліберальних трансформацій в Україні. Здійснено аналіз соціально-економічного впливу неоліберальних трансформацій на становище українських жінок. Виділено ознаки інтенсифікації та прекаризації жіночої праці. Визначено тенденції, що сприяють розвитку кризи в гендерному розриві на ринку праці. Більшість цих тенденцій зумовлені запровадженням неоліберальних реформ, які передбачають зменшення соціальної держави.

Є потреба в подальших дослідженнях для розуміння повної складності реструктурування українського ринку праці в умовах неоліберальних реформ і наслідків цього для жінок та інших соціально вразливих груп. В зв'язку з цим представлено і апробовано авторську програму та анкету соціологічного дослідження для визначення масштабів та особливостей стану прекаризації жінок в Україні.

Рекомендації для подальших досліджень:

1. Провести глибокий і вичерпний аналіз гендерного аспекту прекаризації українського суспільства в умовах неоліберальних трансформацій.

2. Дослідити емпірично об'єкт працюючих за заробітну плату жінок в Україні в контексті проблематики прекаризації, її ступеню та впливу цього на особисте життя. Для проведення емпіричного дослідження ми пропонуємо розроблену та апробовану нами орієнтовну програму дослідження та анкету для соціологічного опитування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бауман, З. (2005). Индивидуализированное общество. Взято с http://socioline.ru/files/5/39/bauman_zigmunt_individualizirovannoe_obshchestvo-2005.pdf

Білик, О. (2014). Нестандартна зайнятість: виклики сьогодення. Соціально-трудові відносини: теорія та практика, № 1, с. 296-300.

Бурдьє, П. (2001). Практический смысл (пер. с фр. А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко). Взято с http://yanko.lib.ru/books/cultur/bourdieu-praktich_smusl-8l.pdf.

Бурдьє, П. (2004). Различение: социальная критика суждения (фрагменты из книги) (пер. с фр. О. И. Кирчик). Западная экономическая социология : хрестоматия современной классики. М.: РОССПЭН.

Бурдьє, П. (1993). Рынок символической продукции. Вопросы социологии. Т. 1, № 2.

Бурдьє, П. (2007). Социология социального пространства. Взято с http://socioline.ru/files/5/39/sociologiya_socialnogo_prostranstva.pdf.

Бэж, У. (2000). Общество риска: на пути к другому модерну. М.: Прогресс-Традиция.

Вебер, М. (1994). Основные понятия стратификации. Социологические исследования, № 5, с. 147-156. Взято с http://ecsocman.hse.ru/data/254/578/1217/020_veber.pdf.

Вербець, В. В. (2008). Методика організації та проведення соціологічного дослідження: Навчально-методичний посібник. Березно.

Гончарова, О. О. (2017). Прекарні практики молоді в умовах трансформації українського суспільства. (Дис. канд. філ. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ.

Дутчак, О. (2018). Жорстка економія, гендерна нерівність та фемінізм після кризи: знецінення праці жінок і відступ держави в Україні. Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА.

Дутчак, О., Оксютів, А. (2019). Право на мінімальну гідну зарплатню. Результати дослідницького проекту «Умови та оплата праці в українській експорто-орієнтованій швейній індустрії». Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА.

Ипполитова, Н. (2009). Взаимосвязь понятий «методология» и «методологический подход». Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия Образование. Педагогические науки, № 13 (146), с. 9-15.

Кабаченко, Г. А. (2017). Регулювання ринку праці в умовах трансформації структури зайнятості. (Дис. канд. екон. наук). Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця.

Кант, И. (1994). Критика чистого разума (пер. Н. Лосского). Взято с <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kanti02/index.htm>.

Колодій, А. (2014). Неолібералізм і суспільна трансформація: деякі міркування про ідеологію реформ в Україні. Економічна теорія і публічна політика. Цикл конференцій “Людвіг фон Мізес і сучасні суспільства”. Збірник наукових праць. Львів, с. 14-29.

Лукина, Н. П. (2015). Новые тенденции в социальной структуре информационного общества в контексте теории прекариата Гая Стэндинга. Гуманитарная информатика, № 9, с. 24-38.

Малиш, Л. О. (2018). Залучення жінок та чоловіків до хатньої праці в Україні та інших європейських країнах: досвід крос-культурного дослідження. Науково-теоретичний альманах «Грані», Том 21, №1, с. 37-45.

Малышева, М. (2002). Глобализация, гендерное неравенство и репродуктивный труд женщин. М.: Гендер и экономика.

Маркс, К. (1969). Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1: Процесс производства капитала. Взято с <https://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Kapital1/index.html>.

Маркузе, Г. (1964). Одномерный человек: исследование идеологии

развитого индустриального общества. Взято с http://www.bim-bad.ru/docs/markuze_odnomerny_chelovek.pdf.

Ньюман, Л. (1998). Значение методологии: три основных подхода. СОЦИС, N 3, С. 122- 134.

Пачи, П. (2003). Гендерные проблемы в странах с переходной экономикой. Взято с

http://siteresources.worldbank.org/INTRUSSIANFEDERATION/Resources/305499-1094736798511/518266-1095321202952/Gender_transit_rus.pdf.

Скорик, М. М. (2017). Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС. Аналітичне дослідження. – Київ, Бюро соціальних та політичних розробок, 78 с.

Слободская, А. В. (2018). Становление прекариата в контексте трансформации социальной структуры современного общества. (Дис. канд. фил. наук). «Национальный исследовательский Томский государственный университет», Томск.

Стрельник, О. (2017). Турбота як робота. К.: «Критика».

Стэндинг, Г. (2014). Прекариат: новый опасный класс. Взято с <http://spkurdyumov.ru/uploads/2016/05/prekariat-novyj-opasnyj-klass.pdf>.

Хабермас, Ю. (2003). Философский дискурс о модерне. Взято с http://yanko.lib.ru/books/philosoph/habermas-filosof_diskurs_o_monerne-2003-8l.pdf.

Хайдеггер, М. (1986). Учение Платона об истине. Взято с <http://ec-dejavu.ru/i/Istina-2.html>.

Харченко, О. І. (2011). Порівняльна характеристика методологічних підходів у соціологічних дослідженнях. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки, Вип. 13, С. 103-110.

Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина. (2014).

Київ.

Adams, T. L. (2005). "Feminization of Professions: The Case of Women in Dentistry", *Canadian Journal of Sociology*, 30(1), p. 71-94.

Bauman, Z. (1998). *Work, consumerism and the new poor*. Philadelphia: Open University Press.

Bolton, S. & Muzio, D. (2008). „The paradoxical processes of feminization in the professions: the case of established, aspiring and semi-professions“, *Work, employment and society*, 22(2), p. 281-299.

Bourdieu, P. (1986) The forms of capital. In J. Richardson (Ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood. 241-258.

Campbell, R., Wasco, S. M. (2000). *Feminist Approaches to Social Science: Epistemological and Methodological Tenets*. *American Journal of Community Psychology*, Vol. 28, No. 6, P.779.

Crenshaw, K. (1989). *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics*. Retrieved from <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1052&context=uclf>

Eagleton, T. (1991). *Ideology: An Introduction*. Retrieved from <https://books.google.co.uk/books?id=Jk2h8zoHfcIC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>.

England, K., Boyer, K. (2009). "Women's Work: The feminization and shifting meanings of clerical work". *Journal of Social History*, 43(2), p. 307-340.

Erickson, R. J., Cottingham, M. D. (2014). "Families and Emotion." p. 359-383 in *Handbook of the Sociology of Emotions: Volume II*, edited by Jan E. Stets and Jonathan H. Turner. New York: Springer.

Frase, P. (2013). *The Precariat: a Class or Condition?* *New Labor Forum*. № 22 (2), p. 11-14.

Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, pp. 167-191.

Hardt, M., Negri, A. (2000). *Empire*. Retrieved from http://www.angelfire.com/cantina/negri/HAREMI_printable.pdf.

Hill, C. P. (1990). Black feminist thought: knowledge, consciousness, and the politics of empowerment. Retrieved from <https://uniteyouthdublin.files.wordpress.com/2015/01/black-feminist-thought-by-patricia-hill-collins.pdf>.

Hochschild, A. R. (2003). *The managed heart: Commercialization of human feeling with a new afterword*. Retrieved from https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4410628/mod_resource/content/0/Hochschild%2C%20Arlie%20Russell-The%20managed%20heart%20%20commercialization%20of%20human%20feeling-University%20of%20California%20Press%20%282012%29.pdf

Hochschild, A. R., & Machung, A. (2012). *The second shift: Working parents and the revolution at home* (Rev. ed.). London, England: Penguin Books.

Horkheimer, M. (1972). *Critical Theory*. Retrieved from https://monoskop.org/images/7/74/Horkheimer_Max_Critical_Theory_Selected_Essays_2002.pdf.

Marcuse, H. (2005). *On Concrete Philosophy*. Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.

Medina L., Schneider, F. (2018). "Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?," IMF Working Papers 18/17, International Monetary Fund.

Miller, D. A. (1981). The 'sandwich' generation: adult children of the aging. *Social Work*, Vol. 26, No. 5, pp. 419-423.

Nietzsche, F. W., Ansell-Pearson, K., & Diethe, C. (2007). *On the genealogy of morality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Parker, K., Patten E. (2013). The Sandwich Generation: Rising Financial Burdens for Middle-Aged Americans. Pew Research Center. Retrieved from <https://www.pewsocialtrends.org/2013/01/30/the-sandwich-generation/>

Pearce, D. (1978). "The Feminization of Poverty: Women, Work and Welfare". The Urban & Social Change Review, 11.1.

Priestley, M. (2001). Disability and the Life Course: Global Perspectives. Cambridge: Cambridge UP.

Savage, M., Devine, F., Cunningham, N., Taylor, M., Li, Y., Hjellbrekke ... Miles, A. (2013). A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. Sociology, № 47 (2), p. 219-250. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0038038513481128>.

Seymour R. (2012). We Are All Precarious: On The Concept Of The «Precariat» And Its Misuses. Retrieved from <https://www.coursehero.com/file/15770412/Seymour-R-We-Are-All-Precarious-On-the-Concept-of-the-Precariat-and-its-Misuses>.

Treanor, P. (2005). Neoliberalism: origins, theory, definition. Retrieved from <http://web.inter.nl.net/users/Paul.Treanor/neoliberalism.html>

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета соціологічного опитування

Це опитування має на меті проаналізувати Вашу трудову зайнятість, умови праці та те, який вони мають вплив на Ваше життя. Ваші відповіді є анонімними, всі отримані дані після аналізу матимуть узагальнений вигляд.

Соціально-демографічний блок

1) Чи працювали Ви за зарплату або прибуток у будь-який час за останні 3 місяці?

- ☐ Так
- ☐ ні (якщо ні - закінчуйте опитування)

2) Скільки Вам років? _____ (якщо <25 або >65 - закінчуйте опитування)

3) Ви народилися в Києві?

- ☐ так (пропускаємо питання 4 і 5 цього блоку)
- ☐ ні

4) Де Ви народилися? _____

5) Скільки років Ви проживаєте в Києві? _____

6) Яку освіту Ви маєте?

- ☐ незакінчена середня освіта
- ☐ середня освіта
- ☐ професійно-технічна освіта
- ☐ незакінчена вища освіта
- ☐ вища освіта (бакалавр)
- ☐ вища освіта (магістр)
- ☐ доктор філософії/наук

Блок містить питання щодо Вашого здоров'я

7) Стан Вашого фізичного здоров'я можна описати як:

- ☐ відмінний
- ☐ дуже добрий
- ☐ добрий
- ☐ середній
- ☐ поганий

8) Стан Вашого психологічного здоров'я можна описати як:

- ☐ відмінний
- ☐ дуже добрий
- ☐ добрий
- ☐ середній
- ☐ поганий

9) Чи впливає Ваш фізичний стан або психологічний стан або проблеми зі здоров'ям на якість виконуваної Вами роботи?

- ☐ так, іноді
- ☐ так, часто
- ☐ ні

Блок містить питання щодо Вашої родини

10) Ваш сімейний стан

- ☐ не одружена/ніколи не була у шлюбі
- ☐ одружена/в цивільному шлюбі
- ☐ розлучена/в процесі розлучення
- ☐ вдова

11) Ви проживаєте одна?

- ☐ так (перейти відразу до питання №8, пропустивши питання №3-7)
- ☐ ні

12) Скільки ще дорослих проживає разом з Вами (людей віком від 19 і старше, включаючи дітей)? ____

13) З ким Ви проживаєте?

- ☐ ваш чоловік/партнер (якщо ні, то пропустити питання №6-7)
- ☐ батьки
- ☐ сестри/брати
- ☐ ваші діти (якщо ні і наступний варіант також ні, то пропустити питання №5)
- ☐ інші діти (якщо ні і попередній варіант також ні, то пропустити питання №5)
- ☐ інші дорослі

14) За останні 12 місяців дітям під Вашою опікою ви могли:

	Завжди	Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
Купувати потрібне шкільне приладдя і одяг					
Платити за шкільні поїздки					
Платити за позашкільні активності для дитини					
Відвідувати пов'язані зі школою зібрання та активності					

15) Чи Ваш партнер працював за зарплату або прибуток у будь-який час за останні 3 місяці?

- ☐ Так

- ні (пропустити питання №7)

16) Як найкраще описати оплачувану зайнятість Вашого партнера? (виберіть тільки одну відповідь)

- нерегулярна/разова робота (за викликом, денна)
- тимчасовий або короткотерміновий контракт (менше ніж на рік)
- фіксований контракт (на рік чи більше)
- самозайнятість
- постійна неповна зайнятість (менше 30 годин на тиждень)
- постійна повна зайнятість (30 або більше годин на тиждень)

17) Чи Ви відтерміновували заведення дітей внаслідок невизначеної ситуації з працевлаштуванням?

- Так
- ні

18) За попередні 3 місяці як часто невизначеність через Ваш робочий графік ускладнювала виконання домашніх справ (догляд за домом, приготування їжі, допомога дітям тощо)?

- Часто
- Іноді
- Рідко
- ніколи

19) За попередні 3 місяці як часто тривожність через Вашу ситуацію з зайнятістю заважала Вашому особистому або сімейному життю?

- Часто
- Іноді
- Рідко
- ніколи

20) За попередні 3 місяці як часто Вашій родині було важко звести кінці з кінцями?

- Часто

- ☐ Іноді
- ☐ Рідко
- ☐ ніколи

21) За останні 3 місяці, наскільки часто у вашої сім'ї не вистачало грошей на їжу?

- ☐ Часто
- ☐ Іноді
- ☐ Рідко
- ☐ ніколи

22) Який приблизно відсоток місячного прибутку в середньому за останні 3 місяці Ви витрачали на харчування? _____

23) За останні 12 місяців Ви могли дозволити собі:

	Завжди	Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
Придбати потрібний сезонний одяг					
Купувати потрібні ліки					
Оплачувати комунальні послуги					
Дозволити собі культурний відпочинок (кіно, виставки, театр, концерт тощо)					
Поїхати на відпочинок у відпустку					
Відкладати заощадження з заробітків					

24) Чи Ви маєте під своєю опікою старших членів сім'ї? (напр., батьки, бабусі, дідусі)

- ☐ Так
- ☐ ні

25) За останні 3 місяці чи впливали сімейні обов'язки (включаючи догляд за дітьми чи іншими родичами) на вашу здатність знаходити і зберігати постійну роботу з гарантіями?

- ☐ Так
- ☐ ні

Блок питань про роботу, що приносила Вам найбільший дохід за останні 3 місяці

26) Як найкраще описати роботу, що приносила Вам найбільший дохід за останні 3 місяці? (виберіть тільки одну відповідь)

- ☐ нерегулярна/разова робота (за викликом, денна)
- ☐ тимчасовий або короткотерміновий контракт (менше ніж на рік)
- ☐ фіксований контракт (на рік чи більше)
- ☐ самозайнятість
- ☐ постійна неповна зайнятість (менше 30 годин на тиждень)
- ☐ постійна повна зайнятість (30 або більше годин на тиждень)

27) Чи Ви надаєте перевагу постійній зайнятості?

- ☐ Так
- ☐ ні

28) Як найкраще описати Вашу роботу? (виберіть тільки одну відповідь)

- ☐ робота пов'язана зі знаннями/креативом
- ☐ сектор послуг
- ☐ торгівля, транспорт, виробництво
- ☐ інше _____

29) Як найкраще описати Вашу роботу? (виберіть тільки одну відповідь)

- ☐ робота, що вимагає університетської освіти (диплом бакалавра)
- ☐ робота, що вимагає університетської освіти (диплом магістра)
- ☐ робота, що вимагає тільки конкретних навичок і знань

Блок містить питання про Ваш загальний трудовий досвід

30) Чи Вам зазвичай платять, якщо Ви пропускаєте день роботи?

- ☐ Так
- ☐ ні

31) За останні 12 місяців, якими способами Ви знаходили роботу?

- ☐ через сім'ю чи друзів
- ☐ завдяки онлайн ресурсам
- ☐ державна служба зайнятості
- ☐ інше _____

32) Наскільки Ви задоволені Вашою нинішньою ситуацією з роботою?

- ☐ дуже задоволена
- ☐ скоріше задоволена
- ☐ скоріше незадоволена
- ☐ дуже незадоволена

33) За останні 3 місяці скільки тижнів Ви працювали понад 48 годин?

34) За останні 3 місяці як часто Вас дискримінували керівники, співробітники і/або клієнти під час роботи? (напр., дискримінація за гендерною ознакою, дискримінація за віком тощо)

35) Моя робота надає мені хороші перспективи для кар'єрного

- ☐ зростання.
- ☐ Погоджуюсь
- ☐ скоріше погоджуюсь
- ☐ скоріше не погоджуюсь

- ☐ не погоджуюсь

36) Наскільки вірогідно що Ваш прибуток протягом найближчих 6 місяців виросте?

- ☐ дуже вірогідно
- ☐ вірогідно
- ☐ можливо
- ☐ малоймовірно
- ☐ дуже малоймовірно

37) Чи Ваш нинішній роботодавець надає Вам оплачувані відпустки?

- ☐ Так
- ☐ ні

38) Чи Ваш нинішній роботодавець надає Вам оплачувані лікарняні?

- ☐ Так
- ☐ ні

39) Чи Ваш нинішній роботодавець надає Вам медичне страхування?

- ☐ Так
- ☐ ні

40) Чи Ви знаєте Ваш робочий графік хоча б за тиждень наперед?

- ☐ Завжди
- ☐ в більшості випадків
- ☐ в половині випадків
- ☐ в меншості випадків
- ☐ ніколи

41) Як часто Ваш робочий графік неочікувано змінюється?

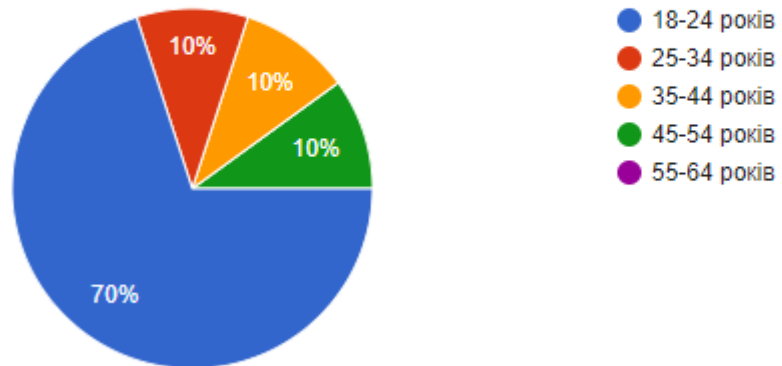
- ☐ Часто
- ☐ Іноді
- ☐ Рідко
- ☐ ніколи

Додаток Б

Результати апробаційного анкетного опитування

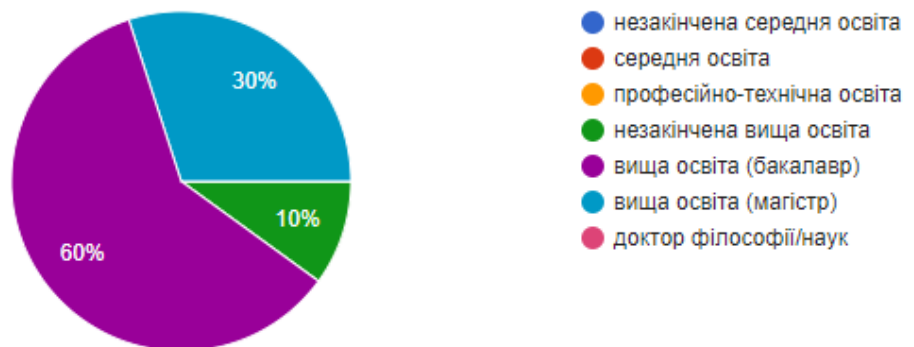
Скільки Вам років?

10 опитованих

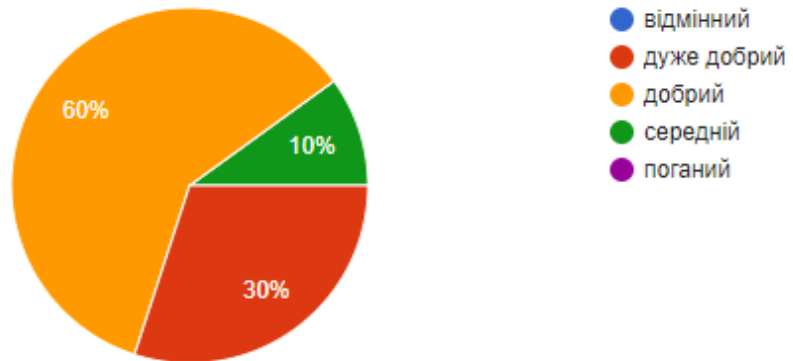
Яку освіту Ви маєте?

7 опитованих

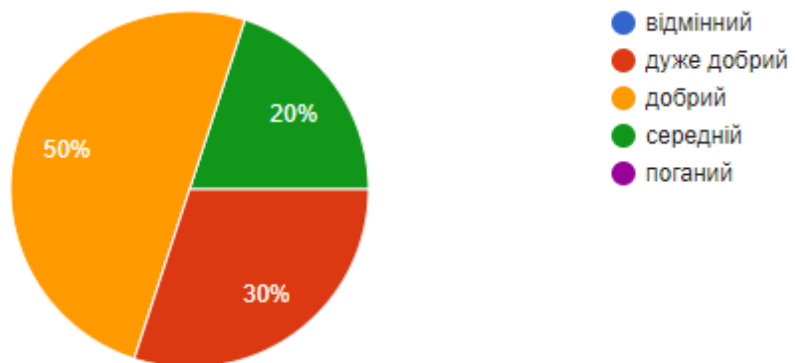
Стан Вашого фізичного здоров'я можна описати як:

10 питань

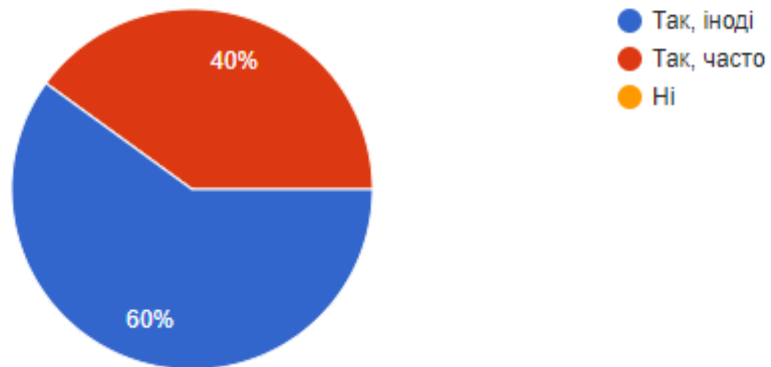
Стан Вашого психологічного здоров'я можна описати як:

10 питань

Чи впливає Ваш фізичний стан або психологічний стан або проблеми зі здоров'ям на якість виконуваної Вами роботи?

7.1 питання

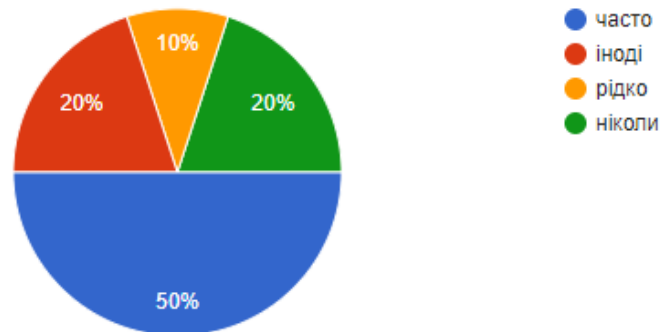
Ваш сімейний стан

10.1 питання

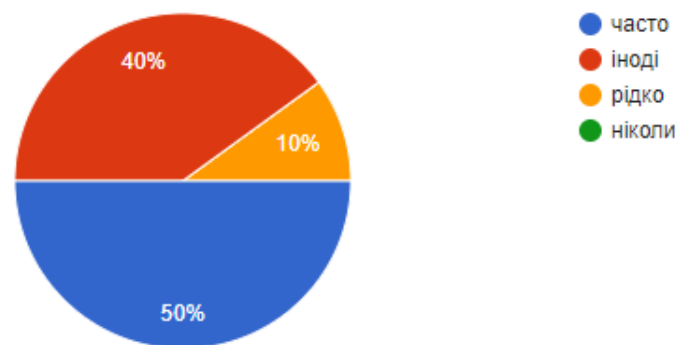
За попередні 3 місяці як часто невизначеність через Ваш робочий графік ускладнювала виконання домашніх справ (догляд за домом, приготування їжі, допомога дітям тощо)?

1. Часто

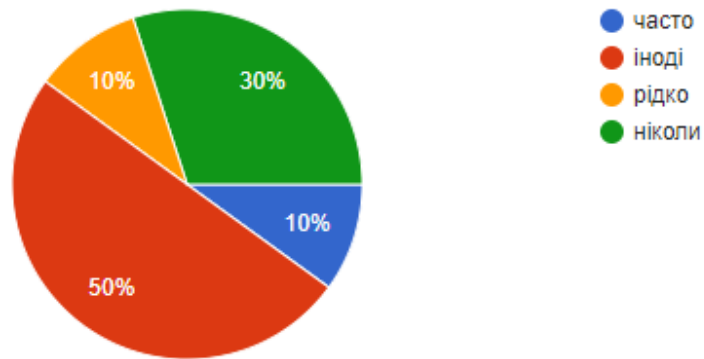
За попередні 3 місяці як часто тривожність через Вашу ситуацію з зайнятістю заважала Вашому особистому або сімейному життю?

1. Часто

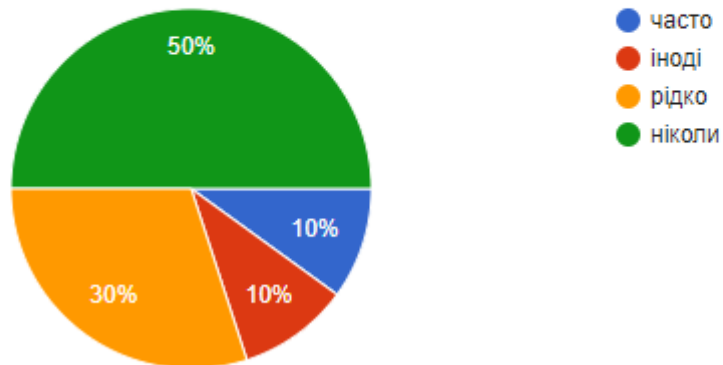
За попередні 3 місяці як часто Вашій родині було важко звести кінці з кінцями?

10 питань

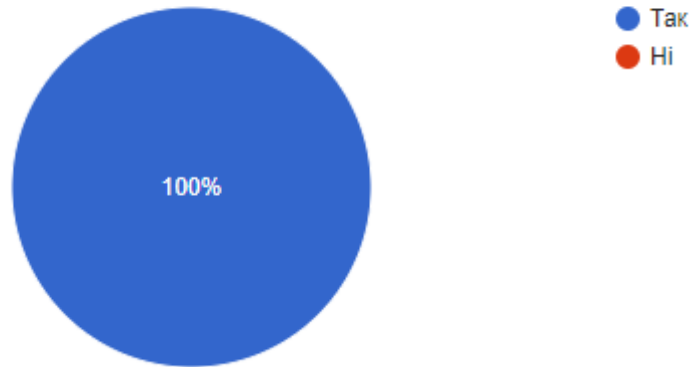
За останні 3 місяці, наскільки часто у вашої сім'ї не вистачало грошей на їжу?

10 питань

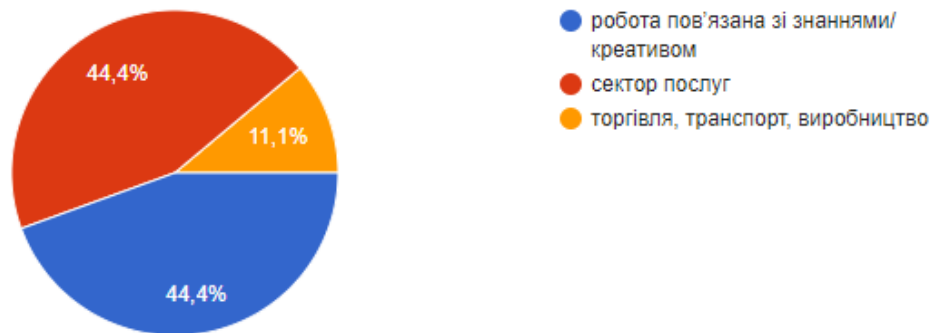
Чи Ви надаєте перевагу постійній зайнятості?

100% голосів

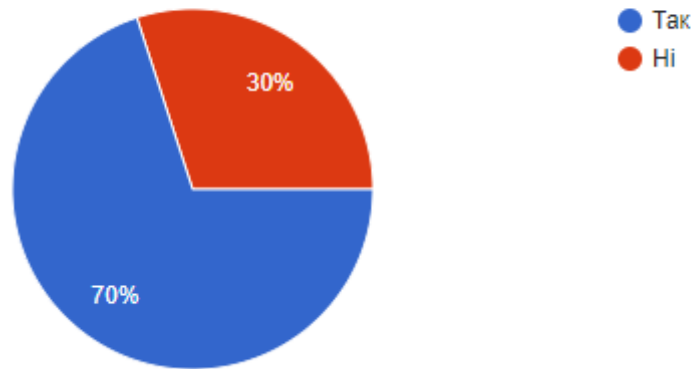
Як найкраще описати Вашу роботу? (виберіть тільки одну відповідь)

3 відповіді

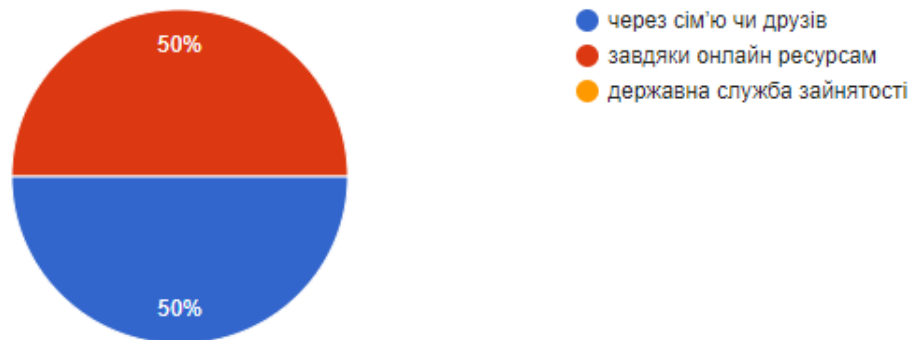
Чи Вам зазвичай платять, якщо Ви пропускаєте день роботи

10 відповідей

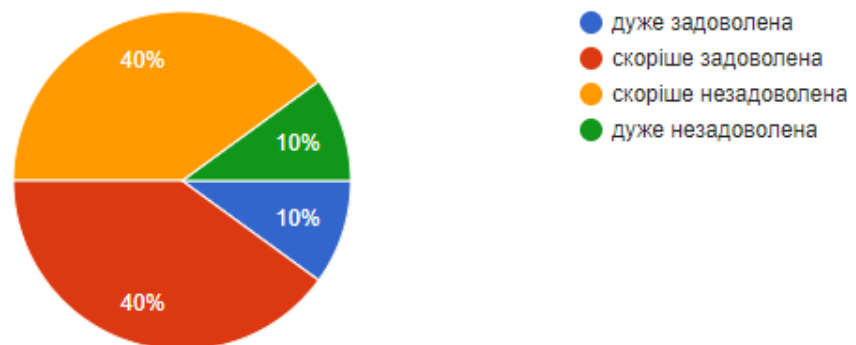
За останні 12 місяців, якими способами Ви знаходили роботу?

10 відповідей

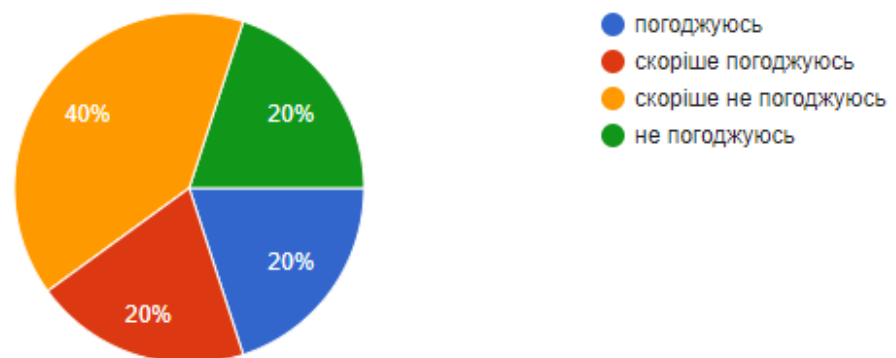
Наскільки Ви задоволені Вашою нинішньою ситуацією з роботою?

70% опитано

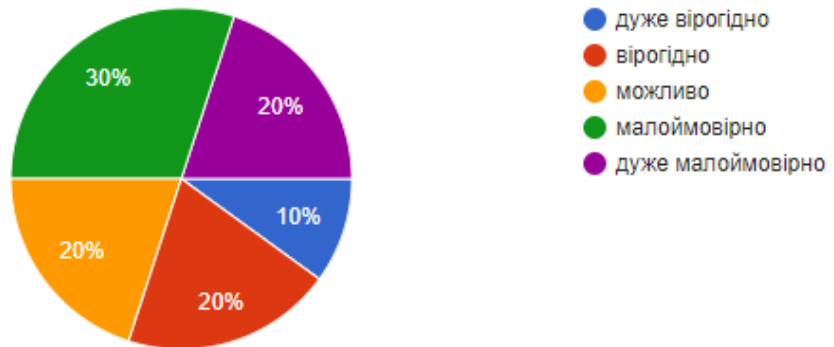
Моя робота надає мені хороші перспективи для кар'єрного зростання.

70% опитано

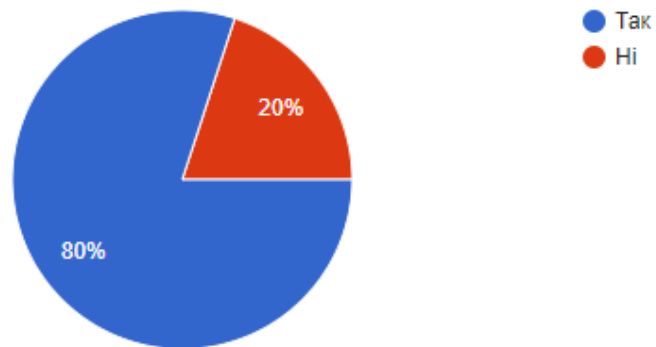
Наскільки вірогідно що Ваш прибуток протягом найближчих 6 місяців виросте?

10 відповідей

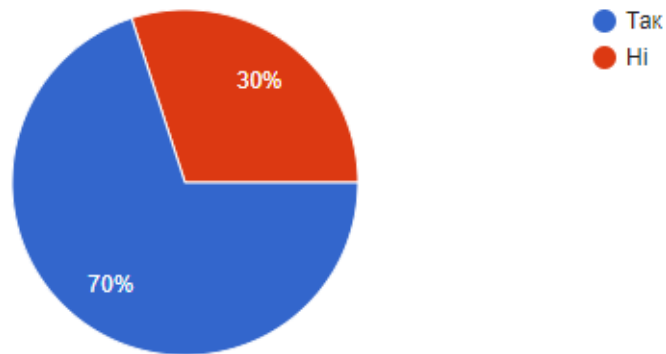
Чи Ваш нинішній роботодавець надає Вам оплачувані відпустки?

10 відповідей

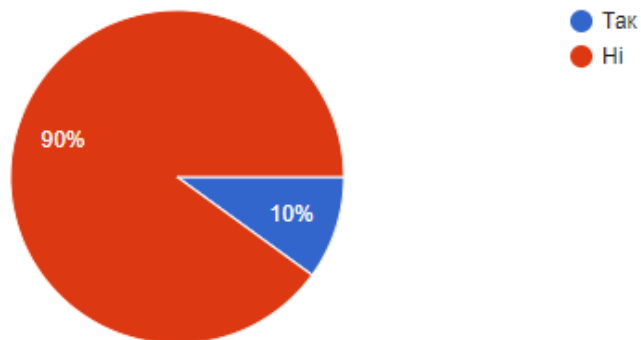
Чи Ваш нинішній роботодавець надає Вам оплачувані лікарняні?

100% опитуваних

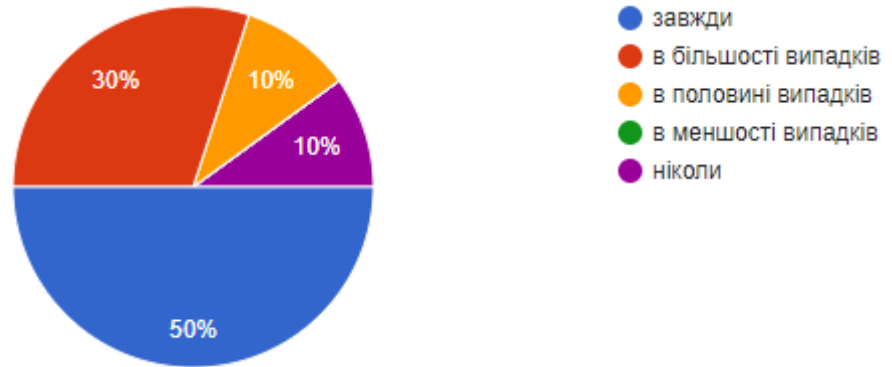
Чи Ваш нинішній роботодавець надає Вам медичне страхування?

100% опитуваних

Чи Ви знаєте Ваш робочий графік хоча б за тиждень наперед?

100% опитуваних

Як часто Ваш робочий графік неочікувано змінюється?

100% опитуваних

